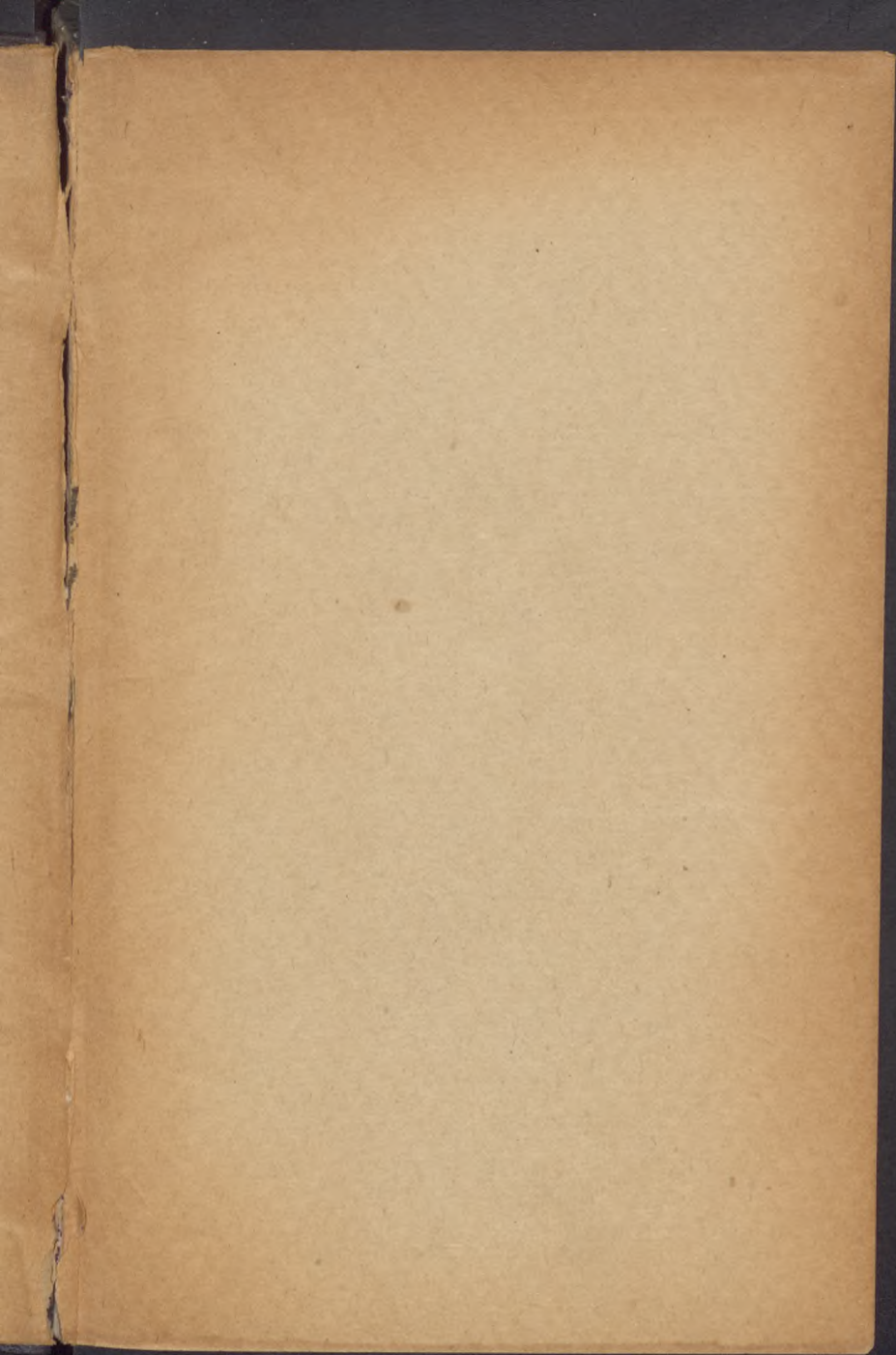
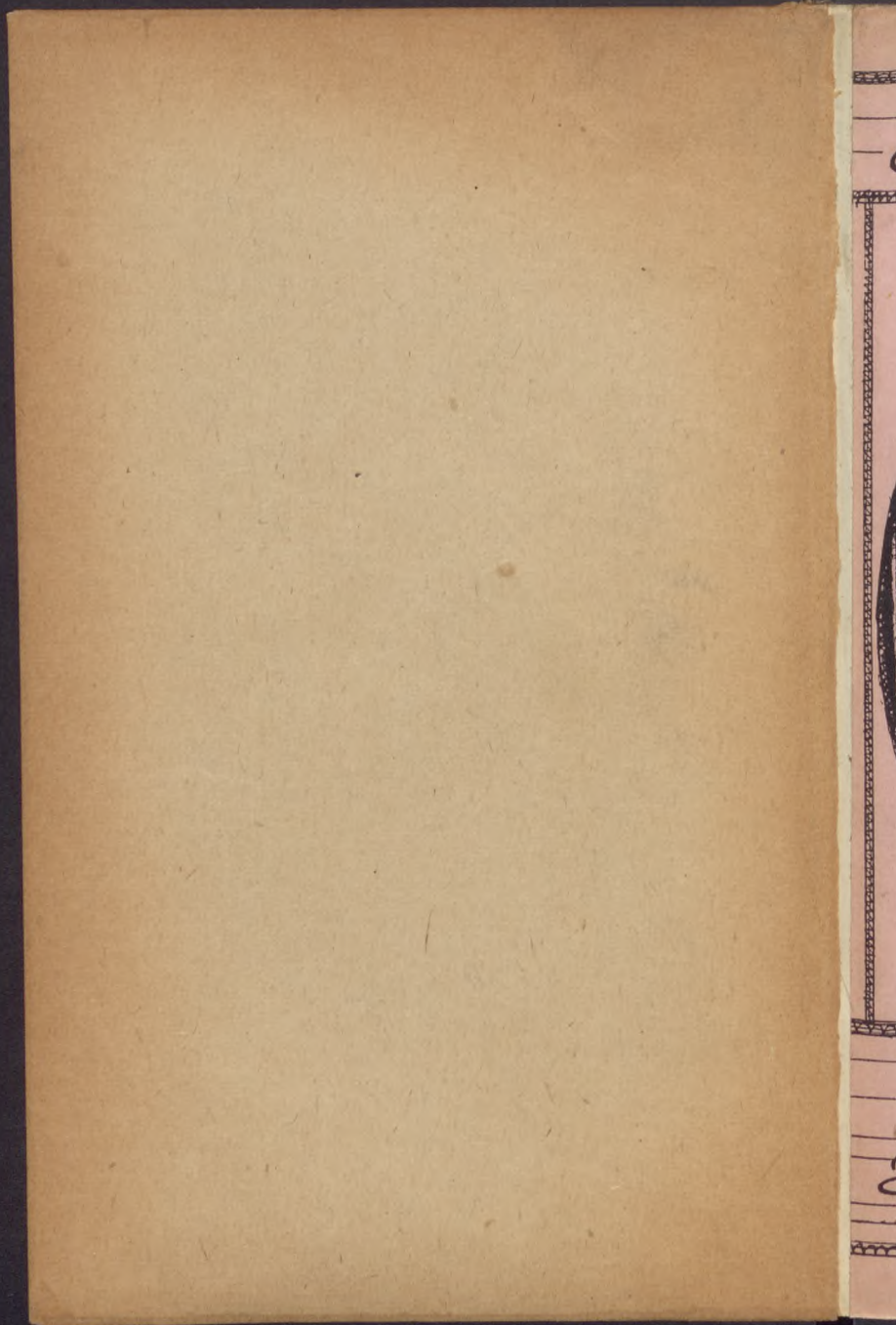

275121

Herczeg Géza

febr. 1916

*Végig Szerbián
Három hadsereg diadalútja
Athenaeum r.t. Kiadása*

Ára 3 korona

V

AZ

HERCZEG GÉZA

VÉGIG SZERBIÁN

AZ OSZTRÁK-MAGYAR, A NÉMET
ÉS A BOLGÁR HADSEREKKEL
A BALKÁNI HARCTÉREN

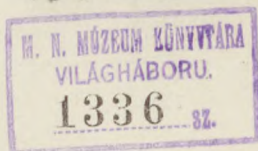
BUDAPEST,
AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA
1916.

275124

~~103778~~

Szerbia végzete

Szerbia végzete beteljesedett. Szerbiát elgázolták, agyontiporták, szétmarcangolták, mint az öngyilkost, aki odafekszik a robogó expressz-vonat elé. Valóban az expressz-vonat sebességével és eltipró erejével végeztek Szerbiával. Szeptemberben még francia repülők szálltak fel Belgrádban, gyakran megjelentek Ujvidék fölött és megtörtént, hogy bombákat dobtak le a békés városra. A szerb hadsereg erőteljes volt és büszke a mult esztendő kétségbe nem vonható sikereire, Potiorek és Frank tábornokok visszavonulásaira. És november végén Péter király egy görhes és kehes lovon, hóban, szélviharban, országát veszítve, mindenét veszítve reménytelenül és menthetetlenül, facér király, mint egy üldözött betyár, akinek a sarkában vannak a pandurok, menekül az albániai országuton.

Augusztusban még Lublinban láttam Mackensent és a Radomból Ivangorod felé vezető országuton, egy nagy szürke automobilban, amelyik szembe jött velem, Kövess tá-

bornok ült. Az egész úgy ment — ez a legnagyobb benne — mint ahogy a tulságosan modern drámák cselekménye folyik le. Egy este: fél nyolctól — féltizenegyig. Október nyolcadikán bevették Belgrádot, november hatodikán már elesett Nis és január tizenegyedikén Montenegró bevehetetlen erőssége, a Lovcsen szikla-vára is a mienk. Szerbiában tabula rasat csinált Mackensen, a mindent elsőprő tabula rasa feltalálója.

Megájj, megájj kutya Szerbia, majd ád néked a monarchia... énekelték a katonák már 1908-ban, majd 1912-ben az annexió izgalmainál az állandó boszniai készenlét idején, aztán betiltották a nótát, amelyik a népdalok szuverén biztonságával, mintha azt akarta volna bizonyítani, hogy Szerbia a mi külön ügyünk, Szerbia a mi külön ellenségünk, megájj, megájj kutya Szerbia... 1914-ben, a Potiorek és Frank tábornokok emlékezetes offenzívája alatt újra felhangzott a tragikus nóta, aztán nem lehetett hallani többé, valamint az osztrák dalt sem, amelyik arról szól, hogy Prinz Eugen, a nemes lovag, mint veszi be Belegrád városát és várát.

A kutya Szerbiának most mégis vége. Az 1915-ik év utolsó három hónapja ragyogóan helyrehozta az 1914-ik év bal-

szerencsáját. Mackensen egy őszi napon ott hagyta Lublint és hadseregeit, amelyek messze a Bugon túl harcoltak. Mackensen elutazott Bécsbe, megköszönte a királynak a Szent István-rend nagykeresztjét, aztán Budapesten át leutazott Temesvárra, amelyet az a szerencse ért, hogy a tábornagy főhadiszállása lett. Mackensen, Gallwitz és Kövess, magyar, osztrák és német katonák; megindultak a hadseregek és Szerbiának már e percben vége volt.

Kövess tábornok mondotta Belgrádban az első diadalok után:

— A katonák haláltmegvető és önfeláldozó hősiessége vette be minden nehézséggel és legyőzhetetlen akadállyal szemben Belgrádot. Belgrád bevétele nem hadvezéri zsenialitás, vagy valami nagyszerű stratégiai siker eredménye. Belgrád bevétele: hősi önfeláldozás, haláltmegvetés, elszántság, kötelességteljesítés. Csak a katonák. . .

Szerbia végzetének a beteljesedése után valóban elsősorban a Cigánysziget halottaira kell gondolni, csukaszürke és feldgrau halottakra, akik olyan sűrűn feküdtek ott még a Belgrád bevétele után való napokon is, hogy csak nehezen és óvatosan lépkedve lehetett közöttük járni, mint kertész az ápolat virág-

ágyak között. Most, hogy Szerbia végzete beteljesedettnek látszik, elsősorban ezekre a halott hősökre kell gondolni, a friss sirokra, ahova eltemették őket, a mult évből való korhadtt fakeresztekre, amikről az idő már lemosta a tintaceruzás felírást. S a belgrádi temető halottaira kell gondolni, a nisi tömegsirokra, meg a nisi foglyok égbekiállító szenvedéseire.

Ez a könyv nem időrendi vagy oknyomozó története a szerbiai eseményeknek, a diadalmas balkáni hadjáratnak korántsem stratégiai leírása, vagy taktikai fejtegetése. Mindez lehetlenség volna és frivol kísérlet az események e rövid horizontján. Belgrád előtt és Belgrádon túl a Kövess hadsereggel, azután a németekkel és amikor a bolgárok hozzánk csatlakoztak, a nagyszerű bolgár hadsereggel jártam végig Szerbián, a magyar, az osztrák, a német és a bolgár önfeláldozás frontjain. Ezek a feljegyzések inkább fotografiák. Fényképfelvételek az újságíró szemének a lencséjével szíve érzékeny lemezére.

Belgrád

Belgrád elesett és ezzel a szerbek elvesztették a fővárosukat és egyben a legjobb védelmi vonalukat. Belgrádot az egész vidéken uralkodó magaslati fekvése, a Duna és Száva, mint hatalmas természeti akadályok, szinte bevehetetlenné tették. A szerb, a francia és orosz vezérkari tisztek, az entente katonai szakértői lehetetlennek tartották, hogy csapataink átkelhessenek a Dunán, amelyik itt majdnem egy kilométer széles és hozzátele orosz aknákkal, amiket francia tengerészek raktak le. És mégis sikerült. Belgrád alatt a hajókon piros-fehér-zöld zászló lobog, a konak előtt aradi bakák állnak díszőrséget és az utcákon a debreceni honvédhuszárok — lovasrendőrök.

A szerbek készültek Belgrád megtámadására, várták az ostromot, csak a támadás emberfölötti méreteire nem voltak elkészülve. Éjjelenként fényszórókkal világították meg a Dunát. A Kalimegdánon úgy állították fel a

hajóágyukat, hogy a Dunát minden percben és minden ponton eláraszthatták tüzükkal. A szerb hadvezetőség valószínűnek tartotta, hogy csapataink a négyszáz méter széles Száván akarják kierőszakolni az átkelést. Felrobbantották a Száván átvezető vasuti hidat és erős csapatokkal állandóan megszállva tartották a Száván lévő Cigányszigetet. Katonáink vitézsége és haláltnemegvető bátorsága keresztülhuzta a szerb ellenség minden számítását. Átmentünk a Dunán, ott, ahol 1717-ben Jenő főherceg vert rajta hidat, és a német csapatok egyidejűleg átkeltek a Száván is. A nagyszabású haditerv Mackensen és Kövess munkája, kivitele főként magyar honvédek bravurja.

Mackensen tábornagy kiadta a parancsot, hogy az alsó Drinán, Száván és Dunán egyszerre támadjuk meg Szerbiát. Kövess Belgráddal szemben összpontosított tüzérsége már be volt löve az ellenséges állásokra. Gorlicén kívül a világháborúnak egyetlen pontján sem volt együtt annyi és olyan ágyu, mint Belgrád alatt. Zimony körül voltak koncentrálni a magyar-osztrák és német nehéz és könnyű tarackok, tábori és hegyi ágyuk, amelyeknek borzasztó hatásáról a szerb hivatalos jelentés is ijedt őszinteséggel emlékezett meg. Negyven-

kettesek, harmincésfelesek, huszonnégyesek, tizennyolcasok, tizenötösök ...

Tüzérségünk már október ötödikén belötte magát a szerb állásokra és Belgrád katonailag fontos pontjaira. A szerbek, hogy állásaikat el ne árulják, nem viszonozták a tüzet. Mi tudtuk, hogy a Kalimegdánon és a Vracsar-magaslaton van a szerb tüzérség és hogy a Duna jobbpartján húzódó lövészárkokban, sőt a kis Cigányszígeten is szerb gyalogság van. Egész éjjel keresett, kutatott a Kalimegdánon az ellenség fényszórója. Október hatodikán délután tüzérségünk megkezdte az ágyuzást. Bombázásunknak borzasztó hatása volt. A belgrádi vasútállomásnál, a gyárvárosban, a vágóhídtól északnyugatra levő negyedben gyújtóbombáinktól sok ház lángbaborult. Gránátjainktól a falak összeomlottak. A szerb tüzérség rettenetes tüzelésünk alatt is hallgatott. Csak késő délután tett több lövést egy német repülőgépre, amelyik Belgrád fölött kóválygott hosszabb ideig, de az aviatikus sértetlenül visszatért és beszámolt a tüzelés hatásáról. Jelentette, hogy a topcsideraljai fő vasutvonalon igen élénk forgalmat észlelt. A szerbek visszavonulnak ...

Október hatodikán éjfélkor kezdtük át szállítani első csapatainkat a szerb partra. A Magyar Folyam és Tengerhajózási Részvény-

társaság, a Dunagőzhajózási Társaság és a Délnémet Társaság gőzöseinek kiindulási pontja Obanovce volt, honnét az első szállítmány a Kinizsi, Stefánia, Bács-Bodrog és Herkules hajók uszályain a Zimonnyal és Belgráddal szemben fekvő Borcsa szigetig érkezett. Itt a Duna-partra, valamint a Gémszigetre és onnét a Kazánsziget délkeleti csucására érkeztek, anélkül, hogy a szerbek egyetlen emberünket látták volna, vagy észrevették volna, hogy a füzesek között katonáink mozognak. A szigetről a belgrádi partra szegedi utászok és komáromi szapőrök, zöld fűzzel fedett pontonokon vitték át katonáinkat és pedig nem a belgrádi vár alá, hanem a szerb parthoz. Hajnali két órakor egyszerre megszólaltak összes ágyuink, különösen a szerb ütegek ellen, amelyek a Dunán való átkelésünket leginkább megakadályozhatták. Nehéz ütegeink a Vracsar és a Banovo-Brdo magaslatokra küldték bombáikat. Egyidejűleg német csapatok a felrobbantott zimonyi vasuti hidtól nyugatra megkezdték katonáinknak pontonokon való átszállítását a Cigányszigetre.

A szerb fényszóró izgatottan és reszketve a Kalimegdánon kutat jobbra-balra. Hirtelen telitalálat éri a fényszórót, mire az egész

tájék koromsötétségbe borul. A homályt ágyuink tüze teszi világossá és képzelhető, hogy milyen kísértetiessé. A szerb tüzéség még mindig hallgat. Csak akkor szólal meg, amikor a monitorok provokálják. A monitorok megjelennek a Dunán, hogy magukra vonják a tüzet. A szerb ütegek tüzelnek és elárulják állásaikat. A szerb ágyuk és gránátjaik megsértették két monitorunkat, a Temest és az Ennset. Megsérült monitorjaink ágyutűzzel elhallgattatják a szerb ütegeket és hőiesen megoldva feladatukat, visszavonulnak.

A monitor parancsnoka elmondotta, hogyha szerb tűzerek lettek volna az ütegek-nél, elsüllyesztették volna a hajókat. Szerencsére francia tűzerek voltak az ágyuknál, akik a később foglyul ejtett szerb katonák előadása szerint azonnal megszöktek, mihelyt köztük csaptak a monitorok gránátjai. Ágyuink egyrésze azután lekötötte tüzével a szerb ágyukat, másik része tűzsorompót állított a csónakokról partraszálló katonáink és a szerb gyalogság között. Reggel négy óra ötven perckor már két zászlóaljunk volt a szerb parton, ahol rohammal kiverték a szerbeket a vasúti töltésen elfoglalt erős állásaikból.

A németeknek az első éjszakán nem sike-

rült a Cigányszigetet elfoglalniok. Mihelyt kivirradt, be kellett szüntetni a további csapatoknak a Dunán és Száván pontonokon való átvitelét, mert a szerb tüzérség akkor akcióba kezdett. Áthajózott katonáink ott feküdtek a Duna jobbpartján. Előttük jobbra ellenség, fölöttük a Kalimegdánon a szerb tüzérség, hátuk mögött a széles Duna. Mélyen beásták magukat a vasuti töltésbe és folytonosan tüzeltek a szerbekre. Közben ágyuink egész nap részben a szerb ütegeket bombázták, részben megállították ágyutüzükkel a szerb gyalogság ismételt támadásait. Este a sötétség védelme alatt folytattuk a Kazánszigetről csapataink átszállítását. Ugyanekkor, hetedikén éjjel a németeknek is sikerült a Cigányszigetet megszállaniok. Itt ejtették az első foglyokat. Több mint hatszáz szerb hulla feküdt a szigeten.

Október nyolcadika a rettentő utcai harcok napja. A magyar és osztrák zászlóaljainak csak elkeseredett utcai harcokkal sikerült Belgrád északi részét megszállni. A szerbek hősiezen harcoltak. Az utcákat téglákkal, kövekkel, butorokkal elbarrikádozták. Mindössze száz-kétszáz lépést hátráltak s újból és újból fölvtették a harcot katonáinkkal. A megsebesült szerbek sem menekültek el, tovább lövöldöztek a magyar, osztrák és német

katonákra. Utolsó leheletig harcoltak. Civil férfiak, sőt asszonyok is küzdöttek a szerbek soraiban. A szerb asszonyok géppuskáknál segédkeztek és kézigránátokat dobáltak.

A szerb tüzéség ereje annyira megtört, hogy október nyolcadikán éjjel a Borcsa szigetéről már gőzösökön szállítottuk csapatainkat Belgrádba. Mindegyik gőzös négy uszályt vont maga után. Egész éjjel szakadatlanul tartott a kétségbeesett véres küzdelem Belgrád utcáin, ahol csapataink nehéz küzdelmekkel, minden sarokért vérezve jutottak el a Dusan cár utcáig. Zsivkovics szerb tábornok öt ezreddel védte Belgrádot és környékét, amelynek vártornyára október kilencedikén reggel hat órakor tüzték ki a fekete-sárga zászlót.

Vasárnap este volt, amikor megérkeztem Belgrádba, de még másnap, hétfőn és harmadnap kedden és szerdán is, csütörtökön is vasárnap volt Belgrádban. Belgrád egészen halott, néptelen és sivár. A magyar-osztrák és német katonák nagy forgalma, a sürgés-forgás sem adja vissza a szerb főváros kipusztított életét. A régi Belgrádra, a világkomplikációk fő- és székvárosára rá sem lehet ismerni. Mindenfelé rom és csak rom mindenfelé. A város belső része néptelen. Az üzletek zárva vannak, egyik-másik boltnak fel van törve az

ajtaja. Mindenütt az utcai harcok véres nyomai. A vasredőnyök szitává vannak löve. Belgrád százezer lakosából a háboru alatt mindössze husz-huszonötezer maradt a városban. A polgárok az ostrom utolsó napjaiban legnagyobbbrészt elmenekültek. A szegény fertályban, az ugynevezett Slavia-negyedben maradt négy-ötezer ember, a belvárosban és egyebütt legfeljebb kétezren maradtak. Ez a szám azonban folyton növekszik, mert a földalatti Belgrádból előbujnak az emberek, akik pedig nem jönnek elő, azokat a katonák kispiskálják a pincéből.

Zimonyon alig látszott meg a háboru. A városban majdnem normális az élet. Az utcákon rengeteg katona. Sok sebesültet szállítanak. A szerb tüzérség tavaly augusztusi és decemberi tüzelésének nyoma még megvan. Most mindössze kilenc lövést adtak le a szerbek Zimonyra. Az egyik egy Sonnenfeld nevű kereskedő üzlete előtt robbant fel. Egyéb baj nem történt. A Duna- és Száva-parton rengeteg hajó. A nagy vasuti hidat, a háboru legelső sóhajainak a hidját a szerbek felrobbantották; teljesen elpusztult. Minden egyes ive ferdén belehajlik a vízbe. A forgalmat hajókon bonyolítják le és a Cigány-sziget mellett

épített szükséghidon, amit a szerbek nem tudtak elpusztítani.

Végig a belgrádi partok előtt a Nyebojse torony, a villanytelep nagy kéménye, a tiszti pavillon, a kadét-iskola, a viztorony és a kilátótorony romokban hevernek. Az erődműveket teljesen elpusztították tüzeink. Belgrádban azt beszélük, hogy az ostrom alatt elég élénk volt az élet a városban. A mi megfigyelőink távcsövekkel sétáló alakokat láttak a szerb főváros utcáin. Most alig van ember Belgrádban. Asszonyok járkálnak mindenfelé, a legtöbben gyászruhában. Egy hét alatt száznál több fölfegyverzett komitácsit fogtak el, olyanokat, akik pincékben rejtőzködtek. Az egész városban két könyvkereskedés, egy papírkereskedés és tizenkét fűszerüzlet van nyitva.

A Hotel Moszkvát még tavaly megsebesítették ágyuink. A nagy kávéházból nem látható semmi, végig be van deszkázva. Legmagasabb csucsán egy német zászló. A szállodák közül a Grand Hotel Slavia, a Balkán, a Páris és a Szaloniki fogadók vannak nyitva. Az új, épülő konakon néhány telitalálat nyomait fedeztük fel. A régi konaknak trónterme még a múlt évi december óta romokban hever. A konak tetején a kétfejű sasos osztrák császári zászló leng. A padlás egyik ablakában egy kis

magyar lobogó . . . A kapun szerb zászló rongyokban. A miniszteriumok, a kórházak, a katonai parancsnokságok épületei, a posta-épületek és a követségi paloták lakatlanok és sértetlenek.

A gyógyszerlárak mind zárva vannak. Az egyetem mellett romokban hever egy ház, a melyben a francia irodalmi társaság székel. Az egyetem, amely a háborút megelőzőleg alakítás alatt volt, most is úgy áll, mint a háború előtt. Deszka állványokkal van körülvéve. A Nemzeti Bankban kórházat rendeztek be a szerbek. A polgármester eltűnt Belgrádból, az alpolgármestert letartóztatták. A polgármesteri teendőkkel Popovics Koszta bankigazgatót bízták meg. Az utolsó napokig szerb komisszáriusok látták el a városi lakosság élelmezését. Az élelem olcsó volt Belgrádban. A kenyér kilóját ötvennyolc fillérért, a marhahúst másfél frankért, a disznóhús kilóját pedig két frankért mérték. Most a katonaság gondoskodik a lakosság ellátásáról.

A német és az osztrák-magyar pénzforgalomban a dinár értéke ötven fillér. A szerbek maguk visszautasítják a dinárt, mint fizetési eszközt. Az utcákon mindenféle sebesülteket és foglyokat visznek. Négy szerb tiszt lehajtott fejjel jön szembe velem a főutcán, két szuro-

nyos őr kíséri őket. A szerb foglyok lerongyolódottak, öregek. Fosztogatás miatt több civilt is letartóztattak. A kifosztott üzletek előtt most szuronyos őrszem áll.

Hogy ez a „kino-riport“ a meghódított Belgrád első napjairól teljes legyen, még egy kép: Kövess tábornok Belgrádban. Délután a Mihály fejedelem-utcáján találkoztam Kövess tábornokkal. A frontba ment. A Hotel Moszkva előtt leszállt az autójáról és két vezérkari tiszt kíséretében végigsétált a városon. Mekkora ut és micsoda távolság akcióban és sikerben: Piotrow—Ivangorod—Belgrád. A tábornok a harctérre ment, s a harctér ekkor még nem volt messze a várostól. Egyre halkabban, de még mindig elég erősen hallható a távoli ágyudörgés. A bombázásra még mindig megreszketnek azok a kivételes ablakok, amelyek — csodás véletlen — épségben maradtak.

Le Comte d'Avala

Belgrádból Nisbe, Nisből Mitrovicára menekült a szerb királyi udvar, hiába a belgrádi konak mégis csak a legérdekesebb pontja Belgrádnak, ha lakatlan is a szerb királyok palotája. Véres és nehéz harcok árán került a tetejére a császári kétfejű sasos lobogó és egyik padlásablakába egy kis magyar zászló. És a királygyilkosság emlékezetes dombja mellett jobbra és balra most a két nagy épület, a régi és az új konak, már egyáltalán nem királyi rezidencia. Muzeumi látványosság, háborus emlék, több semmi.

A régi konak, illetőleg a legrégebb, az egyemeletes sárga ház, amelynek az ablakából az összeesküvő tisztek kihajították Sándor királyt és Draga Masint, az volt az igazi konak, a stilsos balkáni, igazi szerb királyi palota. A mostani két épület két egyszerű stilustalan ház; a régin még egy-két évtized patinája; mint a dinasztíának, amelyik lakott benne, nincs semmi előkelősége. Az új konak, amelyik épülőfélben maradt, tipikus Fellner és Helmer-építmény,

üres ívekkel és céltalan bolthajtásokkal, utánzott terméskövekkel és gyanus oszlopokkal. Az Obrenovicsok konakjának csak a nyoma maradt meg, a helyén magasra feltöltött domb emelkedik, mint egy nagy sirhalom.

A két konaképület előtt, amelyeket mint régi és új konakot különböztetnek meg, szuronyos őrszemek állnak. A régi konak mellett levő kapu és az a kocsi-kijáró is, ahol Péter király és Sándor trónörökös szoktak kihajtatni, most le vannak zárva. Közkatonák állnak őrt és a zászlós, aki az őrség parancsnoka, valóban úgy fogja fel a dolgát, mint egy muzeumban. Kilenc órakor nyitják ki a konakot és tizenkettőig marad nyitva. Öt perccel tizenkettő előtt figyelmeztetik a konak látogatóit, hogy tizenkettőkor lecsengetnek, bezárják a kiállítást, egy valóban pusztuló dinasztia alaposan elpusztult emlékeinek a kiállítását.

A hátsó kapu a földszintről nyílik, de az utcára ez már első emelet; hátulról, a feltöltött udvarról mindjárt az első emeletre jut az ember. A márványos előcsarnokból balra a trónterembe jutni; itt az előkelő bibor mellett a szerb udvar kedvenc, rikító színei dominálnak és tragikusan nagyszerű kép a harminc és feles teli találata a terem közepén, amint egy

egész falat ledöntött és a törmelékeket a trón zsámolyáig szórta. Ez a lövés még decemberről való, ezt látta nyilván Péter király is és kétségtelenül a trónörökös, aki azóta volt nehánszor Belgrádban. Nekem főként ezért érdekes a szétlőtt trónterem.

A hallból kis mellékhelyiségek nyílnak. Egyik szobában, ahol a szolgálattevő komornyik lakhatott, asztalok, székek egymáson és különféle holmik összedobálva. Írások, könyvek, képek, dobozok és egészen váratlanul tennisz-rakettek. Két német tiszt, amint sétálnak a konakban, idekerülnek, érdeklődve nézegetik a raketteket és vitatkoznak azon, hogy jók-e, és milyen gyártmányuak. Az egyikbe tollkással és hanyagul egy G. betű van belefáragva. Ez nyilván György hercege volt.

A hall lépcsője körül szanaszét értékes és kevésbbé értékes könyvek halomszámra és exlibrisek dobozokban. Kis papírszeleten a Karagyorgyek cimere, közepén kard 1389—1895 évszámok között és alatta a felírás: „Tempus et meum jus.“ Ez a Péter király exlibrise. Mintha nem is szerb uralkodó volna a megboldogult, hanem valami rendes ember, egész szokatlan intelligenciája és nyugati értelemben is magas műveltségű. Rengeteg angol, francia, német, sőt magyar könyv hever itt szanaszét

az orosz és szerb nyelvű nyomtatványok tömegei mellett. A könyvek mind diszes kötetekben, aranyozva, ezüstözve, csak a legújabb kiadásu könyvek maradtak az eredeti fűzésben. A régi könyvek közt a politikai, történelmi, katonai művek a fontosabbak. Rengeteg foglalkozik a szerb nemzetiségi kérdéssel. Találtam egy magyar könyvet erre vonatkozólag:

A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból.

Irta: *Popovich Milos, a Vidov Dan szerkesztője*
Belgrádban.

Öreg könyv, 1865-ben nyomtatták Szabadkán.

Magyar költők kötetei is itt fekszenek a konak lépcsőin szanaszét és folyóiratok, újságok ezer és ezer példánya. Vaskos kötetekben fotográfiák. Fényképalbumok nehéz rézveretű kötésben, fotográfiák kartonokra ragasztva. Egyik szobában bécsi üzletből való edények, porcellánok a szerb királyi koronával. A mellékhelyiségek piszkosak, a fürdőszobák primitívek és a tizennégyhónapos elhagyottságban minden olyan tönkrement, mint valami öreg, évszázados várkastélyban.

Az emeleten a király lakosztályai egészen üresek. A butorokat még a háború kezdete

előtt elvitték mind és minden butor két könyves szekrény és az ajtókon a vastag párna. A király lakosztályában legtöbbnyire katonai művek, góthai almanachok, királyi családokról szóló könyvek. Legtöbb könyv a német császárról szól és Stead híres könyve, *The Habsburg Monarchy* is megvan egy-két példányban.

A kutatók itt érdekesebb dolgokat is találtak. Egy szerb katonai sematizmust, ceruzával írott széljegyzetekkel. Egy könyvet, a miben benne van a királyi család táviratváltásainak a jegyzéke. Egy kézzel írott füzetet, amiben a konak-örségek jelentései vannak összegyűjtve. Egy dobozban kérvények, sok köztük a kezdetleges írásu instancia. A legtöbbön rajta van valami megjegyzés, nincs kizárva, hogy magától Pétertől.

Közvetlenül a király lakosztálya mellett van Sándor trónörökös lakosztálya és ez a legérdekesebb, itt maradt a legtöbb butor és legtöbb emlék és közvetlenebb nyomok a herceg mindennapi életére itt található. A szoba, amelyik a hálósobájából nyílt, valami kápolnaféle félig, felerészben pedig toalett-szoba lehetett. A kápolnában primitív képek a szerb uralkodóház tagjairól, olyanok, mint a körüti fényképnagyitónál készülnek néhány

óra alatt. A toalettszobában tükrök, mahagoni-szekrénykék és kis asztalkák, a földön szanaszét mindenféle irások, könyvek, rengeteg menü-kártya, elfogyasztott ebédekről, amiknek igen egyszerű és polgári volt az étrendje.

A fürdőszobába nyíló tapéta-ajtó mellett egy szekrény még mindig tele a trónörökös ittfelejtett holmijaival. Kissé kopott és kissé szakadt utazósapka mellett ingek és jéger-ingek és selyem alsóruhák meg párnák. Egyik szekrényfiókban kővékeményedett arc-krém, a párisi Roger és Gallet porcellán-tégelyeiben. Rossz színű és kissé paraszti arcbőrét ezzel próbálta javítani a trónörökös. A szépitőszerek mellett egyéb holmik, nem női holmik, mint az arckenőcs, hanem férfiasabb dolgok, intímebb fölszerelések.

A fiókban egy csomó névjegy. Egyszerű kartonlapon ez a sor áll a névjegyeken:

LE PRINCE HÉRITIER DE SERBIE

Lenn a földön, a szemétkben egy érintetlen kis doboz. Névjegyskatulya. M. Desmarest

graveurnél készült Párisban. A névjegyen ez a név:

LE COMTE D'AVALA

Sándor herceg szerény fiatalember volt és inkognitóban, ha külföldön utazott, mindig ezt a nevet használta. Így szerepelt a francia Rivierán, így ismerték Párisban és amikor 1911-ben Budapesten volt, így írta be magát a Hungária vendégekönyvébe Sándor herceg, a szerb trón örököse: Le Comte d'Avala. Avala grófja. Eltettem emlékebe egy ilyen névjegyet, véletlenül épen azon a napon, amikor Kövess csapatai heves harcokban elfoglalták Belgrádtól délre — az Avalát. Le Comte d'Avala . . .

Kronska=ulica 23

A világháboru itt kezdődött tulajdonképen, ebben az egyemeletes sárga kis házban, a Kronska-ulica 23. szám alatt. Ez a néma utca, rosszul kövezve, szétálló nagy gránit-kockáival, amint lejtősen emelkedik a konak felé, nem különb egy falusi utcánál és mégis minden együtt van itt; idelátszik a konak udvara és magas vaskerítése, mellette a szerb vezérkar kis háza, a szomszédságban a hirhedt György herceg palotája és az utca végén az osztrák-magyar követség, a 23-as szám alatt.

A 23-as szám alatt a sárga kis ház minden függőnye lebocsájtva, minden ajtó, minden ablak erősen lezárva. Az első emeleten van mindössze valami hiba, a vakolat a sarkon lehullott, lehet, hogy magától és nem a bombázástól. Egy ablak is be van törve az első emeleten, a három ablak közül a jobboldali szélső, ez is talán a sietségben, ahogyan akkor, azon az emlékezetes július 25-én bezárták, vagy becsapták, akkor törhetett össze és korántsem a tüntető szerbek köveitől. Szóval

minden a legnagyobb rendben és ez megnyugtató, hát mégse pusztít el mindent a háboru.

A követség kis kápolnájának a kapuin is lakat van. A háboru előtt három héttel itt volt a rekviem Ferenc Ferdinándért és a kápolna kis kertjében, ahol bokáig jár az ember a tavalyi meg az idei őszön lehullott sárga levelekben, tavaly itt friss zöld fűvön állt Szerbia minden nevezetes képviselője, itt volt Sándor trónörökös, a Pasics, a Hartwig, mindenki itt volt és Jankovics, Bozsovics, Markovics tábornokok, akik most visszavonulnak a szövetséges seregek nyomasztó offenzívája elől. A kis kápolna és a kis kert mint történelmi nevezetességű helyekhez illik, elhagyottak, némák és lehetetlen nem gondolni a háboru végére, itt, ahol a háboru kezdődött.

A követségi iroda házának kis kapuján, ahol Pasics bevitte az ultimátumra adott választ, van egy kis villamos csengő, meg kell nyomni, szól még, élesen és erősen berreg odabenn az elhagyott épület üres szobáiban. A sarkon egy szuronyos honvéd áll őrt. Erdélyből való honvédek, románok adják az őrséget. Az őrzető egy fráter, az őrség szállása ott van a követségi palota kapuja mellett, ahol a portás fülkéje volt és ahol az aranyszegélyű sapkás kapus ült tavaly, ott most egy oláh

honvéd szalmazsákon fekszik, mivelhogy az imént leváltották. Az őrzetővel végigjártuk a kertet, a terrászokat, a lugasokat.

Itt lakott Giessl báró. A nagy pálma-állványokat feldöntötte a szél, a virágágyak elpusztulva, a jégverem ajtaja is bedőlt. A fák lombjai közé villany-körték voltak felszerelve, a körték, mint a tulérettek, lehullottak, összetörték, de a villanygyújtó csavar a fába erősítve még mindig megvan, mint a diplomata-élet előkelőségének az emléke. Istenem, garden partyk kerti ünnepélyek, fogadások mikor voltak, hát ezek is voltak, amikor színes villanylámpák égtek a lombok között, az osztrák-magyar követség palotájában. Régen, amikor még Dumba volt a követ, meg Forgách gróf és Ugron, akkor még híresek is voltak ezek az estélyek.

A követségi palota lakótermeinek ajtóin érintetlen a pecsét, a szél kiszakította a terrász kék-fehér ernyőjét és most ez is elzárja a parkba nyíló ajtót, amint ráhullott az ajtóra. A lugasban egy kis asztalkán egy elrongyolódott piros mellény, nyilván a dragománé volt s a dragomán, amikor levetette, itt hagyta, vagy itt felejtette. Az aradmegyei oláh honvéd nem is sejti, hogy milyen nevezetes épületet őriz.

— Valami nagy ur palotája lehetett ez! — mondja. A szerbek is őrizték. Itt az őrso-bában találtunk még kenyeret, meg dohányt, amit azok felejtettek itt...

Honnan is lehetne tudni, hogy mi ez a nevezetes sárga ház. A követség hivataláról és a követ palotájáról idejében leszedték még a zászlórudat és a cimert.

Nincs messze a mi követségünktől a német követ palotája, ugyancsak a Kronska-ulicában, a 35-ös szám alatt. Belülről és kívülről teljesen épségben maradt ez a ház is, itt még a német birodalmi cimer nagy fekete adlere is épségben maradt. A szerbek őriztették a követségeket és a környékbeli lakosok azt beszélnek, hogy a mozgósítás első percétől kezdve őriztették és bár tüntető menetek meg is jelentek a paloták előtt, soha nem került sor a házak megtámadására. Hazafias dalokat énekeltek és elmentek, de a palotákat nem bántották. Decemberben, amikor csapataink kiűritették Belgrádot, beszélnek, a két követség előtt nagy tüntetések voltak, de mint látható, nyomuk nem maradt.

A konakkal szemben az orosz követség palotája is le van lakatolva, most ezt is a mi katonáink őrzik; az orosz követségen is magyarul beszélnek most.

A kapun egy megható felírás; alföldi dialektusban és ortografiával egy magyar népfölkelő följegyzése:

—
ITT ÁLOTTAM ÚRT
1914. DEC. 8-ÁN ÉN
FARKAS JÓZSEF 41. HADTÁP-
NÉPFÖLKELO
MAGYARORSZÁG.
MÁSODIK SZÁZAD.
BÉKÉSGYULA.

—
Valami igazságot mégis szolgáltatott a háború. A Száva-parton, a Kraljevica Natalie 2. számú házban van, illetőleg volt a Zlatna Moruná-hoz címzett koresma, a komitácsik, a boszniai szerb diákok, a Narodna Odbrana embereinek a találkozó helye. A sarokház, ahol ez külvárosi lebuj volt, egészen elpusztult. Egy „Zufalls-treffer“, ahogy mondani szokták, egy elhibázott lövés véletlenül, de nem méltatlanul elpusztította a házat és benne a kávéházat, ahol Princip és Cabrinovics megkötötték az üzletet Tankosics őrnagygyal Ferenc Ferdinánd meggyilkolására.

Belgrád bombázása

Egy megviselt kis noteszből való ez a napló, s a kitépett, szakadozott lapok hevenyészett följegyzéseinél nincs hübb és közvetlenebb leírása Belgrád bombázásának. Egy hadiönkéntes tűzérkáplár, akinek Belgrád bombázása volt a tűzkeresztsége, első háborus élménye, márciusban rukkolt be a komáromi vártüzerekhez és egy 18-as Haubitz-üteggel került Belgrád alá. Mindent feljegyzett, mindent felírt egyszerű és emberi szavakkal, amint egy padláson levő megfigyelő-helyről, mint udvari páholyból nézte a páratlan színjátékot, ami Belgrád bombázása volt. A kezembe került ez a napló és én ime, közlöm változatlanul és egész terjedelmében, mert ezt egy szemtanu írta Belgrád bombázásáról és egy szemtanunak, sőt résztvevőnek friss feljegyzése.

Szeptember 24. Ma, pénteken, reggel hét óra negyvenötökor indulás. A pályaudvaron berakás és menázi. Onnét tovább Batajnica

felé. Első állomás Karlóca, vagy ahogy itt írják Karlovci. Sok várakozás. A hangulat kitünő. Elaludtam, úgy ébresztettek föl Zimonyban, Zimony külvárosában. Franzstadlban vagoniroztak ki bennünket. Az üteg elszállítása után hajnalban aludni tértem. Egy asztal tetején, a Laudon-kaszárnya második emeletén aludtam. Belgrádról álmodtam.

Szeptember 25. Reggel hat óra öt perckor láttam először Belgrádot. Az idő szép, de ködös és így megfigyelésre kimenni nem tulságosan alkalmas. Messziről tompa ágyudörgés hallható. Délután megkezdtük a batterie ki-mérését és ásását. Nyolc órai szolgálat után holtfáradtan lefeküdtem. A szerb ütegek egy pár lövést adtak le.

Szeptember 26. Reggel négykor munkába álltunk, így megy ez mindennap, amig nem lesz kész az üteg helye.

Október 1. Kész lett mára a batterie helye. Mellettünk most kezdik ásni egy negyvenkettes üteg fedezékét. Látcsővel alaposan megnézem magamnak Belgrádot.

Október 3. Reggel hét órakor kimentem a szávaparti Bahnhof-on levő beobachter-álláshoz. Ez lesz talán az én helyem.

Október 4. Délelőtt félkilenckor két lövés. Nem a mi ütegünk volt.

Október 5. Elfoglaltam a helyemet — reggel nyolckor — a megfigyelőálláson, ahol most már maradni fogok további parancsig. Beobachtungstand-om kitűnő. A Kalimagdán innen 3000 méternyire van. Tizenegy óra tíz perckor a tábori ütegek lassan megkezdik a belövést. Egy órakor egyszerre sürűn megkezdődött. Mindenféle kaliber dolgozik. Repülők állandóan fenn dolgozik, a szerbek csunyán lövik, de semmi baja nem történik. Felfedeztünk (1 óra 50 perc) egy üteget és be is lőttük egy részét. A mi ütegünk leadja az első lövést (2 óra 18 perc). Az első lövés a Nyebojse toronytól ötven méterre balra esett. Az idő borzasztó ködös. Nagyon hideg szél fúj. Kész a hangverseny. Már gépfegyver is dolgozik és az összes ágyuk is dolgoznak. Ez a tüzkeresztségem... Délután 3 óra 40 perckor véget ér az ágyuzás. „Ez csak belövés volt!” — mondja a kommandánsom. A repülő sértetlenül hazatért.

Október 6. Éjjel semmi sem történt. Reggel leváltottak. Most újra kezdődik. A szerbek is lőnek már. Egész nap lőttek a mi ütegeink. Az ebéd gulyás, krumpli. Nem is jut eszünkbe enni. Ugy hallatszik, hogy éj-

szaka lesz a gyalogsági támadás. A szerbek egyáltalában nem lőnek vissza. Belgrád ég. (D. u. 5 óra 30 perc.) Éjjel óriási lövöldözésre ébredtem. Megkezdődött az ostrom.

Október 7. Hajnali három óra. A gyalogság támad. Előző nap már előkészítettük a támadást. Tegnap újra átvettem a szolgálatot. Ez az írásom a legnagyobb ágyu- és gépfegyvertűzben íródik. Már a szerbek is erősen lőnek nehéz ágyukkal. Nyugodt vagyok. Két nagy ház újra kigyulad Belgrádban, örült érdekes. Sirnak, üvöltenek a lövedékek. A telefon állandóan nyivákol. Mannschaftunk zum Geschütz. Mintha messziről borzasztó ajtókat csapkodnának. Robban a shrapnell a levegőben, égnek a házak. A Kalimegdán összelöve, valóságos boszorkánytánc. Most láttam éppen, mindjárt frissiben felirom, hogy összelőtték a mieink egy szerb nehéz üteget a Konak-villánál. Borzasztó érdekes látvány ez innen messziről, a pusztulás — gukkerrel nézve. Ma biztosan elesik Belgrád. A Száván egy gazdátlan pioniresónak uszik. Vajjon hol lehet a gazdája? . . . Sirnak a lövedékek, a nehéz ágyuk lövedékei pedig, mint roppant gőzgépek nyögnek-sóhajtoznak fenn a levegőben. Láttam amint belőtték a kadét-iskolát. Most tizóraiztam kenyeret, szalonnát, vizet

és egy szelet csokoládét. Végre ettem kenyeret. Ez az öreg padlás, ahol állok, udvari páholya a háborúnak. Lassan berendezkedtünk, van padunk, diványunk és székünk. A zaj lassan eltávolodott és most a parti oldalon semmi zaj sincs. Este 9 óra 30 perc. Az első sebesült jön szembe. Megható fejsebe van, a szemét lötték ki szegénynek. Este 11 óra 10 perc. A monitorok kezdenek dolgozni, kitűnően lőnek. Ujra lő a mi ütegünk, most sűrűbb a gyalogsági tűz is. Egy órakor újra kezdünk lőni, ugylátszik, támogatjuk a gyalogságot, amely átmegy a Dunán. Több gazdátlan csónak uszik a vizen.

Október 8. Csodákat mesélnek a pionirokról. Öt órakor kísérik el előttünk az első szerb foglyokat. 222 drb. Négy gépfegyvert is hoznak. A németek hóditották. Nagy örööm van. Most már a gyalogság harcol, mi alig lövünk. Estefelé a mieink Pancsova felől átkeltek a Kalimegdán felé a Dunán. Egy földnyelven feküsznek. Egyszer visszaszorították őket, de megint előre jutottak. Rakétával jelzik az előhaladást. Zöld rakéta. A németek is éjjel három órakor mentek a nagy Cigányszigetről szerb földre és ők is rakétákkal dolgoznak, nehogy ágyuval odalőjjünk. Éjjel aludtam. Reggel hét órakor gyalogsá-

gunk a Kalimegdán oldalán a Kalimegdán-kápolnától lejjebb fekszik, a szerb gyalogság erősen tüzel. Isten segítse a mieinket. Köd, eső, szél, igazi rossz, hideg idő. Egy halott, néhány sebesült. A shrapnellek úgy fütyülnek, hogy borzasztó. Most indulok megnézni a Brückenkopft a Száva partjára. Nagyon nehéz előrejutni. Mellettem fütyülnek a golyók, ideges vagyok, fáradt, kifújom magam egy ideiglenes fedezékben. Huj, de meleg van. Nem félek, de nem bírok mégse tovább jutni, visszafordulok. Aztán újra előre. Nem félek, csak melegem van ettől a nagy óvatosságtól. Sok teát ittam, majd berugtam, rögtön lefekszem. Belgrád ég, ma okvetlenül elesik.

Október 9. Ma már a mi zászlóink vannak Belgrádon. Ronda őszi idő van, esik az eső sűrűn, nagyon fuj a szél. Szeretnék széjjel nézni, de inkább lefekszem és alszom. A Száván már a mi hajónk jár. Izgalmas perceket élünk. Odaát utcai harcok. Mieink építik a hajóhidat. Egy szinlelt támadással Bezsánia felől gyalogság és mezei tüzérség Haubitz-támogatással az ellenséget nyílt harcra kényszeríti, miközben szinelve hátravonultak és ezáltal a szerb tüzérség kénytelen volt mutatkozni. Ekkor a mieink a Topcsider hegyen levő szerbeket oldalt támadták, nehéz ütegeink

a legborzalmasabb tűz alá fogták őket, ezzel leplezve a hajóhid-építést. Nyolcvan-száz méterre nem lehet mást látni, mint ekrazit-füstöt. Két repülő állandóan dolgozik. Csodálatos ez a tüzérharc. Mindinkább elhallgatnak a mozsarak. Visszavertük a szerbeket. Az angol hajóágyukat és angol ütegeket is megdolgozták a mozsaraink.

Október 10. Egy kadéttal és káplárral átmentem Belgrádba. A kadét vezényelt. Kommandóra egy hegyeset köptünk Szerbiára, mint amikor rosszul lő a mannschaft és a kapitány ur köpést vezényel. Belgrád szép kis város, villanyossal. A házak össze vannak löve. Rekviráltam egy szerb párnát. Az utcákon senki se jár. Egy pár fogolylyal találkoztam csupán és vén banyákkal Megnéztük az összelőtt angol hajóágyukat. Tökéletesen el vannak pusztítva. Egyiknek a csövét találtuk el.

Október 11. Nagyon esik az eső, hideg van, unatkozom, kenyeret rágicsálok. Alig várom, hogy előre menjünk.

Titokzatos belgrádi ablakok

Londoni külvárosok halálos vasárnapjaihoz hasonlít ez a belgrádi hétfő délután. Hosszu utcákon véges-végig nem látni egy nyitott ablakot, nem találkozni egy emberrel, nem hallani egy kocsi zörgését. Csak gazdátlan kutyák, éhes macskák tűnnek elő az elhagyott házakból, sehol semmi élet, az öt-hat-ezer ember, ami megmaradt a százezerből, az is láthatatlan, csak ritkán, lassan, óvatosan, félénken bujnak elő. Egy öreg, béna koldus megjelenése az utcán egyenesen feltűnést kelt.

Minden üzlet zárva. A Balkán, Páris, Szaloniki és Grand-hotelok vannak csak nyitva. A Srbski Kralji, Srbska Kruna hotelok a Kalimegdán mellett teljesen romokban hevernek és a Moszkva, a híres nagy szálló is be van zárva. A hotel épületében volt egy optikus-üzlet, ennek is csak a nyomai maradtak meg. Egy-két könyvkereskedés, néhány fűszerüzlet van csak nyitva és a kereskedelmi forgalmat egy-két kis utcai gyerek bonyo-

litja le a Balkán-szálló előtt. Elpusztított papirkereskedésekből, vagy az üzletek elől, ahova a holmikat kidobálták, ellopnak egy csomó anzikszkártyát és ezt árulják a katonáknak. Pet krejcer, mondják, sőt már magyarul is tudják, hogy öt krajcár.

Hogy az üzletek fosztogatását megakadályozzák, minden feltört vagy nyitott bolt elé őrszemeket állítottak és most ez a belgrádi utcai kép: egy egészen üres bolt, egy elégett ház, egy elégett üzlet, egy kifosztott raktár mellett egy feltört redőnyü, amiben még maradt valami. Itt egy bosnyák baka áll. Aztán megint egy másik üzlet, egy ékszerészé, ahol még maradt egy-két inga-óra. Itt is egy őrszem. Némely üzleten felírások: *Ik bin fon trüben! Ik bin ösztrejcher! Ich bin Ungár! Odaátra való vagyok!*

Ugyanaz, mint Triesztben, ahol az üzleteken *Ditta austriaca, Suddito austriaco* felírások voltak olvashatók, hivatkozás az Ausztriához való hűségre, hogy az üzletüket a rombolástól megmentseék. Itt is szükség volt erre. A szerbek távozása után élelmes üzlettulajdonosok ilyen felírásokat rögtönöztek az üzleteikre, nehogy áldozatul essenek az utcai harcoknak s azok rendes következményeinek.

A város közbiztonsága elég kifogástalan.

Az elmenekült polgármester helyett a polgármesteri teendőkkal megbízott Popovics Koszta mondotta nekem.

— Én nem politizálok, nem nyilvánítok véleményt! Szerb vagyok, büszkén mondhatom és nyíltan, szerb nacionalista. Bizom hazám jövőjében és remélem, hogy még minden jóra fordul. Nekem azonban nem lehet és nem is szabad politizálnom. Nekem egy teendőm van, a város ellátása, a Belgrádban maradottak élelmezése és gondozása.

A helyettes polgármester magyar származású ember, dr. Lévai fogházorvos, naturalizált szerb. Bár a százezer lakosból kilencvenezernél több elmenekült, még mindig elég munkát ad a város ellátása és Popovics és Lévai urak ezt nagy gonddal és lelkiismerettel végzik. A városháza előtt száz és száz asszony áll sorba naponkint, kenyeret, ételt, segítséget kérnek. A legtöbb gyászruhács az asszonyok közt és van közöttük igen sok magyar is. Magyar asszonyok, akik Belgrádban szerb emberhez mentek férjhez és most gyászolnak, mert a férjük elesett a csatában a magyar ellenség előtt.

Belgrád elfoglalása után, a rettenetes utcai harcok után, még külön, nehéz harcaik voltak a katonáknak a lakossággal. Egy ház égett.

Egy német katona bement a házba, hogy megmentse lakóit, ha talál benne lakókat. Egy asszony ült a házban, ölében kis gyerek. Rálőtt a német katonára, akit a karján sebzett meg. Bennégett a házban a gyerekével együtt a merénylő asszony. A német katonák be-
kötözték sebesült bajtársukat és a merénylő asszonyt úgy büntették meg, hogy elhagyták hamvadni a házat. Vele együtt . . . Száznál több komitácsit fogtak össze az első héten és néhányat rablás miatt halálra is kellett ítélni.

Az utcán megy egy honvédőrjárat. Öreg honvéd-népfölkelők kísérek egy valóban gyanus ősz szerbet, akinek a kezei furószerszámokkal és baltákkal vannak tele.

— Mit csinált ez az öreg? — kérdezzük a honvédeket.

— Idegen jószágban kotorászott, mög igazolványa sincsen! — mondja a szögedi népfölkelő.

Asszonyokat kísérek az utcán szuronyos örök. Állítólag résztvettek az utcai harcokban, kilődöztek az ablakokból, kézigránátokat dobáltak. Egy öreg, sántító, kolduló szerb azért gyanus, mert állítólag nem is koldult, nem is öreg és főként nem is sánta, csak teszi magát. Veszedelmes komitácsi és most így akarja meg-

menteni az életét, hogy sántit és koldul. Az összes gyanus elemeket összefogdossák.

Óriási munka a házak megvizsgálása. Száz és száz, ezer és ezer házat kell átnézni sürgősen, a padlások legrejtettebb zugától a pincék verméig mindent, mindent át kell kutatni, mert minden gyanus és minden veszedelmes lehet. A Mihály fejedelem-utcát már átkutatták. Minden házban olvasható ez a felírás:

Durchgesucht! Oblt. Tarján.

Tehát Tarján főhadnagy végezte néhány emberrel a nehéz munkát és az átvizsgált házra odairta, hogy az már átvizsgálva, rendben találtatott, nem gyanus többé. Nehéz és veszedelmes munka, mert igen sok kutatás járt eredménynyel. Igen sok házban találtak elrejtőzött szerbeket, sőt csapatjaiktól visszamaradt katonákat is.

Mindenfelé plakátok, a rendes és közismert szöveggel, itt legföljebb az az új, hogy „a szövetséges német és osztrák és magyar haderők“ parancsnoka bocsátotta ki a szerb és montenegrói lakossághoz. A közrend, a közbiztonság, a legmagasabb árak, a fegyverek beszolgáltatása, ezek a főbb pontok. Külön felhívás magyar, német és szerb nyelven, Vigyázz! Achtung! Pozor! felkiáltással figyelmeztet.

tet, hogy a táviró- és telefonvezetékek meg rongálása halállal büntettetik. És mert külön plakát írja elő a réznemű tárgyak haladéklan beszállítását, az utcán lehet találkozni siető asszonyokkal, amint két kézre fogott kosarakban viszik a rézüstöket, mozsarakat s a legkülönfélébb rézholmikat.

Utcákhozsat lehet járni és nem látni egyebet lakatlan, elhagyott házaknál, ahogy egyformán és titokzatosan le van bocsátva minden ablakfüggönyük. Találkoztam Walter Vilmos magyar királyi határrendőrségi felügyelővel, aki a sarajevói nyomozásokból ismert Kádár Elemér és Schwenhofer Ulrik detektivekkel végzi itten a titkosrendőrségnek az idegen, ellenséges városban nyilván elég sok és elég fontos munkáját.

— Milyenek a közbiztonsági állapotok? — kérdeztem tőle.

— Általában nagyon meg lehetünk elégedve. Nem fordult elő semmi különös és az organizálás a legnagyobb rendben folyik.

— Nincsen pontos és hivatalos adata arról, hogy ma mennyien vannak Belgrádban?

— Nincsen és nem is lehet. Minden nap többen vannak.

A rendőrfelügyelő észrevette, hogy csodál-

kozom ezen és megmagyarázta, miképpen lehetséges ez.

— Valóban, egy kissé furcsa a dolog. A Belgrádba való bejutás Magyarországról ellenőrzés nélkül teljesen ki van zárva, lehetetlenség, a fronton át se jöhetnek be sehonnan Szerbiából. És ha én mégis azt állítom, hogy minden nap többen vannak, ennek különös és érdekes a magyarázata. Az első órákban, az első napokban egy lelket se lehetett látni az utcákon s most minden nap többen és többen vannak. Ma már lehetnek hat-hétezren, de meg vagyok győződve, hogy a teljes száma az itthonmaradottaknak tizenkét—tizennégyezer között van. A nagy bombázásra, az utcai harcoktól való ijedtükben az emberek elbujtak padlásaikban, pincéikben s ameddig enni-inni valójuk van, nem kerülnek elő. Belgrádban azonban nincs minden házban kut s nem működik a vízvezeték, víz pedig kell, s ha enni és innivaló nincs, előkerülnek a bujdosók. Így mindennap többen láthatók. Utcák vannak, amelyekben eleinte egy lélek se járt, most pedig már egészen népesek. Véletlenül igen érdekes megfigyelést tett egyik detektívünk. Egy névtelen mellékutca egyik házán észrevette a napokban, hogy az egyik ablakon, amelyik mint valamennyi, szigoruan el volt

függönyözve, a függöny egy-két centiméterrel följebb került aznap, mint előzőleg. Jó ötlete támadt. Ceruzával megjelölte aznap a rolettát és várta, hogy másnap mi lesz. Másnap a roletta három-négy centiméterrel lejjebb volt. A bezárt házban rejtőzködő nyilván kinézett az ablakon, vagy ki is nyitotta az ablakot és azon át érintkezett valakivel. Átkutattuk a házat és — egész jó fogást csináltunk . . . Több ilyen titokzatos ablakot figyeltünk aztán meg és több helyen láttunk hasonló dolgokat. Az egész város átkutatása óriási munka és most már egy-két nap alatt befejeződik.

Az utcán beszélgettünk, egy néptelen utcán, egy bezárt, lakatlan ház előtt, s ahogy álltunk, egy betört ablak mögött — megmozdult a lebocsátott függöny. A szél volt. A szél is gyanus volt.

Egy belgrádi könyvkereskedésben

Végig az összes utcákon, a sok elpusztult, bezuzott redőnyű, üres vagy lezárt üzlet után, végre egy teljesen épségben maradt, nyitott, jól berendezett nagyvárosi bolt. Egy könyvkereskedés a Knyaz Mihajlova-ulica 30. szám alatt. Német katonák állnak az üzlet előtt, nézegetik a kirakatokat, benn tisztek képes levelezőlapok között válogatnak. Az üzlet, szinte csoda, teljesen épségben maradt, nem pusztította el a bombázás és az utcai harcok se hagytak nyomokat rajta.

Az üzlet tulajdonosa — Ernst Eichstaedt ur — ahogy a neve után is sejteni lehet, jól beszél németül. Zágrábban született, de gyermekora óta szerb alattvaló.

— Tetszik tudni, — magyarázza el ő maga — az apám költözött még át Szerbiába. Én ötéves voltam. A szerb törvények értelmében nyomdája, ujságja, vagy könyvkereskedése csak szerb alattvalónak lehet. Az apám szerb honpolgár lett és én már itt nőttem fel.

Érdekes volt beszélgetni a belgrádi könyv-

kereskedővel, aki a viharvert város minden izgalmát végigélte. Az alacsony, sovány, de elég erős külsejű könyvkereskedő — untauglich.

— A 7-es számú gyalogezredben szolgáltam. Végigharcoltam a balkáni háborút és Drinápoly alatt sebesültem meg a háboruban. Az új sorozásnál alkalmatlannak és teljesen rokkantnak találtak. Ebben a háboruban nem is vettem részt és az első naptól kezdve mindmáig alig néhány nap kivételével nyitva tartottam az üzletemet.

Közben a könyvek közt keresgélünk s felűnő, csak német háborus könyvek, semmi szerb vagy orosz, vagy egyéb entente-nyomtatvány.

— Szerb könyv mindössze egy jelent meg a háborúról. Egy egyetemi tanár könyve: „A szerb kérdésről a világháború központjában“. A Times képes heti háborus füzetek is megvannak, de ezek nem árusíthatók, valamint általában politikai tartalmu, vagy a háborúval vonatkozásban levő könyveket tilos eladni.

A könyvkereskedő, szegény, felsóhajtott:

— Mi kereskedők, mi érezzük meg legjobban a háborút. A szerb pénz a felét éri csak mostan és minekünk az egész vagyonunk, mindenünk szerb pénzben van s a vagyonunk a felét éri annak, amennyi. A középosztály sinyli

meg legjobban a háborút, mi kisvagyону kereskedők, akik kivesszük részünket minden bajból. A gazdagok, azok nem szenvednek, idejében elmenekültek; Nisben, Monasztirban, Üszkübben vannak, most már talán Szalonikiben legtöbben. Csak mi szenvedünk, akiknek a helyünkön kell maradnunk, jóban, rosszban...

A bőbeszédű könyvkereskedő, akiben véletlenül Belgrád életének legjobb és leghívatottabb ismertetőjére bukkantam, nagy bőbeszédséggel beszélt a belgrádi történekről:

— A sarajevói merénylet után mindenki tudta, hogy háboru lesz. Nagyszerű volt itt a hangulat és a háboru kezdete is tele volt lelkesedéssel. Pláne, eleinte csak győzelmekről hallottunk minden harcterről. Novemberben szomorubbak lettünk, Belgrád eleste egészen le-sújtó volt, nagyon fájt mindenkinek, de mégse úgy, mint most. Akkor tudtuk, hogy viisszaszerzzük, most már nem hisszük... Belgrád viisszahódítása után csupa boldogság volt a város. A lakosság fele viisszaköltözött, nagy volt az öröm és a lelkesedés, újra beállt a teljes forgalom mindenben, pénz volt elég, az árak alacsonyok, kenyér, hus olcsó, minden arra vallott, hogy új, nagyszerű élet kezdődik. A tifusz, főként a küteges tifusz kezdett azután nagyon pusztítani itt is és az egész országban,

és ez a legnagyobb katasztrófánk. Akinek nincs halottja a harctéren, az a kiütéses tifusz miatt gyászol.

Elmondta Eichstaedt ur, hogy ezt az új offenzívát, ha nem is látták előre és nem is tudták pontosan, de bizonyosra vették és várták.

— Én — mondta ravaszul a könyvkereskedő — amikor szeptemberben a nagy oroszországi győzelmekről olvastam, mindjárt tudtam mindent. Pláne, amikor megérkeztek az angol-francia-orosz tisztek... Én azonnal megrendeltem angol, francia hetilapokat és orosz könyveket.

Eme kétségtelenül helyes és szubjektív üzleti megjegyzés után, arra a kérdésre, hogy mennyien lehettek az entente katonái Belgrádban és mit csináltak, így felelt Eichstaedt ur:

— Pontos számot nem tudok, de sokan voltak. Néhány száz orosz pionir. Ezek a Kali-megdánon laktak és aknákat raktak a Dunán. Az angol és francia katonák mind tüzérek voltak nehéz ütegeknél. A városban gyakran lehetett látni az idegen tiszteket, amint a kávéházban ültek...

A bombázásról és az utcai harcokról nem tud sokat Eichstaedt, mert ez idő alatt a pincéből ki se mozdult.

— Nehéz az én életem. A szerbek svábá-
nak tartottak, pedig résztvettem a háboruban
és megsebesültem Drinápolynál. Az osztrákok
és magyarok meg komitácsinak tartanak, s
amikor bevonultak, letartóztattak és csak fele-
ségem kérésére, aki cseh nő, prágai születésű
és osztrák alattvaló, engedtek szabadon. Most
már nyugodt vagyok, most már talán vége lesz.

— És itt mit gondolnak, mi lesz a vége?

— kérdeztem az ál-komitácshit.

— Mirajtunk csak egy segíthet már, a
béke. Gyors béke. Nincs nekünk más ellensé-
günk, csak a bolgárok, a monarchiával majd
kibékülünk. Így gondolkodik már itt mindenki.

A szerb Eichstaedt felsóhajtott:

— Meghalunk, végünk lesz, az biztos, de
nem kell érte szégyelni magunkat, szépen ha-
lunk meg... Az egész világ jön ellenünk.
Magyar, osztrák, német, bolgár... muszáj
meghalni és mi egyedül vagyunk.

Eichstaedt mélyen sóhajtott és nem lep-
lezte, hogy ő, a volt zágrábi és felesége, a prá-
gai cseh, e szép közeli halálra való várako-
zásban egész szívükkel együtt éreznek a szer-
bekkel.

Mezitlábás szerb katonák

Mezitlábás szerb katonák csikorgó kemény hidegben egyáltalán nem tartoznak a legnagyobb ritkaságok közé. A felejthetetlen Valjevó előtt, még az első offenzíva idején, Mitrovicán láttam a legelső szerb hadifoglyokat. Valamennyit a Mácsvában fogták el. Lehettek négyszázan. Akkor érkeztek, egyenest a csatatérről jött a furcsa, cifra menet; a harctér szaga, a csaták izgalmai, nagy és emberfölötti fáradtságok nyoma rajtuk, bus letörtség és meggyötörtség árnyékolta be beesett arcuk mély barázdáit.

Láttam ezreit az orosz hadifoglyoknak. Voltam a legnagyobb fogolytáborban és láttam Przemysl utcáin, ahol százával és ezrével kísérték őket. Láttam a Chyrov körüli csatákban is orosz foglyokat, úgy ahogy elfogták őket a lövészárok friss sarával még a bluzuk könyökén. Micsoda különbség a szerb és az orosz hadifoglyok között. A sok ezer orosz hadifogoly egy nagy szőke színfolt. Szőkehaju, vizes kékszemű, ábrándos arcu oroszok, sok-

sok internacionálisan egyforma jellegű zsidó közöttük, mind-mind egyforma mind ugyanaz, ha az ember visszagondol rájuk, egy jut az eszébe, és ez mind, ez az egész, mert valamennyit egyformának látjuk, mind ugyanaz. A magas, jónövésű szomorú arcu tisztek, a szakállas muszkák és a fogságuknak örvendő, jókedvű zsidók, lényegben mind egyformák; barna egyenruhájukban egészen uniformizálta őket az egyforma élet.

A szerb egészen más. Szerbia egyik elfoglalt községében láttam szerb hadifoglyokat kísélni. Harmincat-negyvenet. Mind más és más. Fiatal kölykök és vén vadállatok, üresnézésű kamaszok, éretlenek és véznák és öreg, ősz aggastyánok, szemük minden rebbenésében gonoszsággal és vakmerőséggel. Mind-egyik más, ahogy az egyenruhájuk is más-más. A cipőjüktől a sapkájukig, a bocskortól a fejkendőig. Van közöttük, amelyik cifra kendőbe pakkolta magát, vagy fekete kendőbe, van, amelyik megőrizte rendes egyenruháját vagy az emlékeit. Legnagyobbbrészt ijesztő alakok. Honvéd népfölkelők kísérik őket, fejüket lehajtva, azzal a merev és halálos nézéssel mennek ezek a foglyok, ahogy a rabok sétálnak a fogházak udvarán.

Láttam az egyik faluban, Ravnjében, éh-

kóros embereket, civil hadifoglyokat. Nagyon nem kell őket őrizni. Egy öreg népfölkelő vigyáz rájuk, szinte szabadon járnak-kelnek. Nem kell félni, nem szöknék meg. Nincs olyan szerencsésük. Legérdekesebb az a fogolytranszport volt, amelyiket Szlavón-Mitrovicán láttam: a Valjevó körüli csatákból szállított hadifoglyok. A négyszáz katona a harcoló ellenségből való, de minden jelentésnél, a felderítésnél jobban dokumentálja a szerbek kétségbeesett szituációját. Egész fiatal fiúk és öreg emberek voltak ezek a katonák, valamennyi tartalékos, vagy olyan, aki sohasem szolgált. Néhány napig képezték ki őket és már mentek is a csatára.

A négyszáz katona közül alig negyven volt egyenruhában. A többi civilben. A négyszáz katona között legalább száz mezitláb volt. Az őrnagy, aki kísérte a menetet, megmagyarázta a dermesztő téli hidegben súlyos fogyatékos-ságot:

— Igen, így fogták el őket és mi vagyunk kénytelenek a mi katonáinknak készült jó bakancsokból adni nekik. Sok baj van velük. Belebetegszenek a cipőbe, a lábuk a rettentő hidegben kérgessé fagyott és a cipőt már alig bírják.

— És nem fáznak így mezitláb?

— Ők azt mondják, hogy a lábuk nem fázik, megszokták. De sokan könyörögnek cipőért. Sőt olyannal is beszéltem, amelyik azt mondta, hogy azért fogatta el magát, mert már nem bírta a kinjait. Tudta, hogy itt majd ellátják, kap ételt-italt, kap ruhát.

A Száva-parton, ahol végigkisérték őket, olyan hideg volt, hogy a poszt, aki a pontonhidnál teljesített szolgálatot, táncolt a helyén, hangosan csapkodta lábait a keményre fagyott földhöz. A szél úgy fujt, hogy tépte az arcunkat, mint a rossz borotva. És a foglyok menetében, legalább száz, minden sorban legalább egy-egy, meztláb ment a fagyos hidegben. Volt olyan, amelyiknek egészen össze volt fagyva a lába és féllábon ugrálva ment előre, volt olyan, akit kocsira kellett tenni, mert nem bírt már vánszorogni sem. Siralmas volt a menet, még siralmasabb, amint cifrává tette őket a sok szerb kendő a didergő katonák vállain.

Egy jobb arcu fogoly maga vezetett egy hosszú oszlopot. Az őrnagy egyenesen hozzá szólt, ha akart valamit és a szerb katona — kivételesen egészen jó egyenruhában volt — legnagyobb meglepetésemre magyarul beszélt. Hozzá kitűnően, hibátlanul, a legkevesebb idegen akcentussal a hangjában.

Megszólítom:

— Hol tanult meg magyarul?

— Budapesten.

— Ott lakott?

— Nem. Ujpesten voltam hét évig gyárban, a Salamon I. cégnél.

— Hogy hívják?

— Trencsenics István.

Nem így mondta: Stepán Trencsenics. Hanem így: Trencsenics István.

— Én, kérem, szerbiai születésű vagyok, de — halkabban mondotta — semmi közöm hozzájuk. Elkerültem Magyarországra, ott kitanultam és boldog voltam, hogy ott élhettem. Nagyon jó életem volt nekem Ujpesten, csak már megint ott lehetnék. Elkövettem azt a hibát, hogy nem folyamodtam meg a magyar állampolgárságot. Tetszik tudni, szegény embernek nagyon nehezen megy ilyesmi. Hát így történt, hogy amikor mozgósítottak, kénytelen voltam azonnal hazautazni, dehát — nevetett — most megint itt vagyok.

— No és remélem örül?

— Azt elhiszem. Hiszen, úgy csináltuk a dolgót, hogy így sikerüljön. A tisztünk azt mondotta, hogy arra ne menjünk, mert ott osztrákok vannak, tehát arra mentünk.

Igy beszélt Trencsenics. A mezitlábасokról

elmondotta, hogy azok úgy rukkoltak be, nem volt cipőjük, amikor bevonultak s nem volt a csapatnál sem. Sürgős volt, hát elmentek meztláb. Így került fogságba a szomorú menet; gyászos, lerongyolódott, kiéhezett, meggyötört figurák, a meztlábás szerb katonák.

Gépfegyver a fán

Ellenségeink az északi és déli harctéren oroszok és szerbek egyformán, ugyanazzal a meglepetéssel szolgáltak csapatainknak e végtelen háboru első hónapjaiban. A gépfegyvert, a legveszedelmesebb és leghasználhatóbban kezelhető halálos szerszámot fákra szerelték fel, magas fák dus lombjai közé rejtették és onnan kerepeltek vele gyanutlanul felvonuló csapatainkra. Természetesen azóta ennek a szernek is kitalálták már az ellenszerét s az utolsó időben, amikor a fák már elvesztik lombjukat és sűrű levelek már nem maszkirozzák el a gépfegyvereket és kezelőit, alig találkozunk ezzel az ujitással. Ma már inkább csak a nyomaival találkozunk az északi és déli harctéren, egyformán csak az emlékét látni, hogy tulajdonképpen milyen is volt a gépfegyver a fán.

A gépfegyvereknek a fákra való felszerelését ellenségeink, elsősorban a szerbek alattomos harcmódora mellett főként az a tapasztalás idézte elő, hogy bizonyos helyzetekben csakis a magasabb helyről irányított gépfegy-

vertüznék van hatása. A fára szerelt gépfegyverek alattomos előnye mellett, hogy orvul támadhat az ellenségre, meg van az a biztos előnye, hogy magasból és ferdén irányozva könnyebben beletalálhat a fedezékekbe és nagyobb kört ír le, szinte fecskendez be. A fára szerelt gépfegyverek nem sok pusztítást végeztek csapataink között, mert akcióba lépéseik után rövidesen akcióképtelenné tettük őket. Az északi és a déli harctéren való utjaimon megfigyelhettem, hogyan szerelték fel a fákra gépfegyvereiket az oroszok és hogyan a szerbek.

Az oroszoké a primitivebb. Az oroszok a gépfegyvereket egyszerűen felkötözik a fára, a szélesebb ágak közé és más fák ágaival kissé elmaszkirozzák. A katonák, akik a géppuskákat kiszolgálják, körülötte foglalnak helyet, mint a hiúzok és a vadmacskák, lappangva meghúzódnak a lombokban. Az orosz szisztéma egészen megbukott. A gépfegyver, amint működésbe hozták, bárhogyan meg volt kötözve, mindig mozgott, ingott, úgy hogy a lövések egészen bizonytalanok voltak és egy nagy területre messzi és rendesen hatástalanul szóródtak el.

A szerbek, akiknek hadviselése az alattomoságban szinte tökéletes, sokkal kitünőbb

szerelték fel fákra a gépfegyvereket. Fák törzsére a közepén, körülbelül ott, ahol a lombok kezdődnek, merőlegesen deszkákat helyeznek el és mintegy pódiumot csinálnak belőle, egészen körben a fán. A deszkapadlót gyékénnyel náddal, szalmával kirakják és amikor az egész kész, lombokkal, ágakkal elmaszkirozzák. A fára épített ketrechez kötélhágcson másznak fel. Az egész olyan nagy és kényelmes, hogy ott napokig is megmaradhat a géppuskákat kiszolgáló legénység. Ami a legfontosabb, a gépfegyvereket megszilárdíthatták, helyüket megváltoztathatták, úgy hogy hatásosabban lehetett használni. Persze csak eleinte. Most amikor ész nélkül hátrálnak és összetörve és állandó vereségekkel szaladnak mindenfelé, nincs rá alkalmuk és idejük, hogy a gépfegyvereket alapos munkával felszereljék a faágak közé. Eszük ágában sincs.

Románia elfüggönyözött ablakai

Predeálnál szuronyos katonák szállnak föl a vonatra, amelyen kénytelen vagyok utazni, hogy Románián át Bulgáriába jussak, a bolgár szövetségesek frontjára. A szuronyok végigkutatják az egész vonatot, gondos és egész természetes óvatossággal megnéznak minden szögletet, végül minden vagonon két katona marad. Az egyik a kocsi egyetlen kinyitható ajtajánál áll őrt, a másik, mintha arzenált őrizne, unott és lassu lépésekkel rójja fel és alá a folyosót, miután személyesen és karhatalommal lefüggönyözte az összes ablakokat. A tábori zöldes-csukaszürkébe öltözött derék román katona a szuronyával, a fegyverével, a tölténytáskájával, valóban, egész komolyan őrzi ezeket az elfüggönyözött kupéablakokat.

Mindent meg lehet szokni, a határvizsgálat háborus szigorúságait is és az utasok nem lepődnek meg, hogy kikutatják összes zsebeiket és elveszik levelezéseiket. Egy elegáns dáma zugolódás nélkül engedett a felszólítás-

nak, hogy vonuljon be egy kis kabinetbe és toalettjének teljes feláldozásával engedje magát megmotoztatni egy motozónővel, aki gyakorlottságát nyilván egy főkapitányságon szerezte. Mindent meg lehet szokni, de ezek az elfüggönyözött kupé-ablakok — kacérkodás a legkönnyebben sebezhető emberi gyöngével, a kíváncsisággal — ezek szokatlanul és egészen különösen izgalók. Ez valóban háborus hangulat, ez az elsötétített, szigoruan elfüggönyözött vonat, a szuronyokkal a folyosón, az állandó aggódással, hogy a légvonat miatt börtönbe kerül az ember. A légvonat félrelebbenti a függönyt, az ember kinéz, kilát és erre bezárják.

Nagyszerű, gondoltam magamban Brassóban, micsoda fellélekezés, új levegő, más élet, más hangulat, tízenöt hónap után, mindig harctéren, fronton, legföljebb elappenraumban, mindenütt háboru és csak háboru. Nagyszerű lesz most egy neutrális ország csöndje, nyugalma, békéje; semlegesség, béke és hasonló jók, gondoltam magamban Brassóban. És Predeálnál kétségbeestem és vissza szerettem volna fordulni, mert a vizsgálatok, a kordonok a pályaudvarokon, ezek háborusabbak, mint a lövészárók és ezek az elfüggönyözött ablakok, szuronyos katonák, amint arra lesnek,

hogy akad-e vakmerő, aki félrelibbenti a függönyöket, ezek legháborusabb emlékeim maradnak. Predealtól Sinajáig húzódnak végig a titkok, ott ássák a titkokat, ott táboroznak a titkok, ott készítik elő a titkokat, amiket mi felénk lövészárkoknak, ágyuállásoknak, trénparkoknak, feldlazaretteknek neveznek.

Sinajában elmulik a lidércnyomás, az egész másfél óra, mint egy rossz álom, egyszerre eltűnik. A vonaton, mint a futótűz, elterjed a hír, hogy történt „valami”. Egy magyarországi születésű, de bukaresti illetőségű embert letartóztatnak, mert Predeal pályaudvarán beszélgetett a magyar csendőrrel. Egy Ploestiből való románt pedig azért visznek szuromyok közt, mert idegessé tette az elfüggönyözött ablak, a sötétség, leeresztette a függönnyt és kinyitotta az ablakot. Az őrség elvezeti az egyik állomáson. Valaki kérdezi:

— Mit csinált ez a szerencsétlen ember?

— Széthuzta a függönnyt és — kinézett...

— Kinézett! — ismétli a másik, mintha azt mondaná, hogy elárulta a hazát és komoly és megfeszített részvétellel csóválja hozzá a fejét. Ez a történet az elfüggönyözött vasuti ablakokról nem is olyan mulatságos, mint amilyennek látszik, főként nem olyan jelentéktelen, mint ahogy gondolni lehetne. Az elfüggönyözött ab-

lakok, az aggódó, gyanakodó és barátságtalan bizalmatlanság, amit ez jelent, nem szórványos szimptóma, hanem Románia egész mai magatartását karakterizálja. Egész Romániának el vannak függönyözve az ablakai, nemcsak Predeáltól Sinajáig a vasuti kupékon. Romániában a világháboru kezdete óta olyanok az események, hogy jobb azokat függöny mögött csíniálni.

Beszéltem a legkülönbözőbb pártállású vezető politikusokkal és beszéltem mindenki-vel, akiknek összesége mindenütt az ugynevezett közvéleményt adja. Románia semlegessége sohase volt teljesebb, őszintébb és biztosabb, mint most. Románia elkésett, tehát most már vagy egészen lemarad, vagy vár.

— Románia viszonya a központi hatalmakhoz sohase volt kedvezőbb, mint most...

Ilyeneket mondanak pártkülönbség nélkül és valóban, az ember saját impressziója se lehet egyéb: Románia viszonya a központi hatalmakhoz *sohase* volt kedvezőbb, mint most. A momentán helyzet abszolút megnyugtató és pillanatnyi aggodalomra nincsen ok. Hogy mi lesz? — ki tudja. El vannak függönyözve az ablakok.

Páris most valószínűleg nem olyan párisias, mint Bukarest, amelyik a francia kultúra,

divat és párisi élet szenvedélyes utánzásában most a háboru okozta gazdagságában és különösen kedvező helyzetében, Párist utánzásának tetőfokára jutott. Az utcákon a párisi boulevardok forgalma, ragyogó üzletek, a rengeteg fogat, az üzletek, kinók, mulatóhelyek ezerszínű égő reklámjai, a gazdagság tolokodása mindenütt, a rengeteg nő a világ minden részéből és végül a párisi divat. (Zárjelben kell megjegyezni, hogy a párisi divat, aminek itt valóban hű kópiáját látja az ember, nem olyan tulzó és nem olyan russzofil, mint a budapesti; a párisi divat inkább az angol egyszerűséghez közeledés és csudálatosan szép és artisztikus.)

Bukarest nem akar háborut, az biztos. A rikkancsok, a ligák és a gárdák camelotjai ordithatnak, de Bukarest, ez a balkáni ál-Páris, aminek alaptermészete a könnyelműség, ez csak külsőleg lelkesedik a háboruért, mert ez is divat most Párisban, tehát utánózzák. De belül, de őszintén, valóban gondolni se akarnak a háborura. Romániában sohase kerestek annyi pénzt az emberek, mint most. Egy korona, aminek békében 110—115 bani volt az ára, most csak 88 banit ér, ez is mutatja, hogy Románia csak keres, csak tőle vesznek, ő nem tartozik senkinek.

Gabonával milliókat keresnek a románok,

külön milliók maradtak itt lefoglalózott, de a maximálás és más okok miatt nem szállított gabonamennyiségek előlege címén. A petróleum-kutak, amiket a vonat ablakából csodálni lehet, amikor már nincsenek elfüggönyözve a kupé-ablakok, a petróleum-kutak Ploesti körül hallatlan gazdasági forrásai most. A *Moniteur du Petrol Roumain*, a romániai petróleum-gyárak francia nyelvű szaklapja büszkén beszél az 1914-ben petróleumon keresett milliókról. Egy adat jellemző arra, hogy mikén keresnek most itt milliókat. A magyarországi kereskedő, aki most petróleumot akar kivinni Romániából, kénytelen román vaggont használni. Egy ilyen vagon napi kölcsöndija ötven frank. És minthogy előfordult már, hogy például Ploestitől Aradig száz napig ment a teher-szállítmány, könnyen kiszámítható, hogy a ciszterna-vagon kölcsöndija mennyivel drágította meg a petróleum árát. És minthogy egy ilyen vagon gyári ára 6—8000 frank, el lehet képzelni, hogy boldog tulajdonosa nem csinál rossz üzletet a bérbeadással.

Románia egész gazdagsága Bukarest fényében pompázik, az ország vidéki nyomora kétségtelenül ma is változatlan, de a fővároson ragyog a jólét, mint egy gazdag hentes kövér pocakján vasárnap a vastag aranylánc. Buka-

restről túlzás volna feltételezni, hogy minden imádata és szerelme mellett az entente iránt, mai életének nagyszerűségét sietne feláldozni. Nem, Bukarest nagyon jól érzi magát.

Vannak azért háborus tünetek. Az utcákon gyűjtenek a Vöröskeresztnek. Hónapok óta hadibélyegeket használnak. Timbru de ajutor, ezt az átírást nyomtatták a bélyegekre és most ilyen ál-hadibélyegeket kell tenni levélre, kártyára, sürgöny-blankettára. Minden lehető és lehetetlen módon megadóztatják az embereket. Színházi jegy, orfeum-jegy, pezsgő, a főpincér számoló-cédulája, a hotel-számla, minden, minden tele van ragasztva Timbru de ajuttorral, amelyik a még nem lévő háboru szenvedéseinek az enyhítésére gyűl össze. Az utcákon is gyűjtenek, állandó szilveszter-éjszaka, permanens gyermeknap van itt éjjel-nappal és előkelő társaságból való hölgyek éjfélkor perselylyel állítják meg a járó-keelőket. Ugyane hölgyek délelőttönként, mert ez sikk, fehér ápolónő-mezben ápolni tanulnak.

A Calea Victorei ragyog az elegáns tisztektől, a legtöbbször vadonatu, a zöldesbe játszó csukaszürke uniformis és a sárga bőrkamásni; inkább elegánsak, mint marconák és az olasz és francia tisztekre emlékeztet-

nek. A katonák nagyon népszerűek most — ez a háboru hangulata — és igen sok öreg rezervistát és fiatal önkéntest látni. A jól öltözött tisztekkel és a fiatal önkéntesekkel tele vannak a mulatóhelyek és ezidő szerint ott intézik el háborus lelkesedésüket.

A háborura uszító gárda mindenesetre elérte, hogy ma, ha nem is háborus a hangulat, de mindenesetre és feltétlenül, tüntetően entente-párti. Bukarest tele van németekkel, de a német szót nem igen szívesen hallják. Az egyik színházban Lehár-operettet adnak, a Majesticben pedig püsszegnek a német kuplénak. Alig látni a német lapokat, de minden kirakat tele van francia, angol és orosz lapokkal és háborus könyvekkel. A román vicclapok minket gúnyolnak és a Furnica című vicclapnak most nagy sikere van a színes címképpel, amely azt ábrázolja, hogy uralkodónk és a német császár, mint a legalkalmasabb hidon — a román király és a bolgár cár összedugott orrán — átkelnek a Dardanellákhoz.

A mulatóhelyeken van csak háborus hangulat, miután újabban az utca is elcsendesedett és a Ziua című lapot se égetik el, sőt árulják és veszik. A mulatóhelyeken tüntetnek és lelkesednek. Két pesti lány román

nemzeti táncot lejt és ezt tombolva tapsolják. Óriási sikere van egy előképnek egy másodrendű mulatóban. Középen egy élte-sebb, kövér hölgy, Románia, jobbról egy fitos-orru, Erdély, balról egy fitosorru, Bukovina. Sikerült megtudnom, hogy az élte-sebb, kövér hölgy, aki nagylelkűen Románia aspirációit máris elintézte, — galíciai. Lembergben született az előkép önagysága.

Hogy Románia, illetve Bukarest igazi hangulatát megismerjük, el kell menni az Al-hambrába, ahol most, egy hónapja már, óriási sikerrel adnak egy revüt, aminek Hop si noi a címe. Hop si noi, körülbelül annyit tesz, hogy mi is ott leszünk, és ez mindent megmagyaráz. A publikum ujjong, cseresznye-piros testőrtisztek és dunai tengerész-kadétok egyformán lelkesednek s a publikum magán-kivül van, amint kigunyolják Bratianut, Cos-tinescut, a magyarokat, az egész kormányt, mert határozatlan, gyenge és nincsen akarata. Egyszerűen tetőfokra hág az elragadtatás, amikor a revü végén bevonul négy nő, az en-tente, a négyesszövetség nemzeti színeinek szalagjaival. Anglia, egy magas, sovány nő, szí-ves szavakkal invitálja a határozatlan Romá-niát. És végül mind rákezdik a dalt és a neve-zetes refrént, ami ma már szállóige itt, hogy

majd, hogy később, hogy esetleg tavasszal,
hop si noi, mi is ott leszünk. Fügöny, tom-
boló taps, ujjongás, s mindenki dudolja: Hop
si, hop si, hop si noi . . . Kuplé, mint diplo-
máciai prognózis, nem is rossz.

Szerb földönfutók Romániában

A pusztuló Szerbia körülbelül tízezer szerencsétlen menekültje él, lézeng Romániában, mialatt Szerbia végzete beteljesedéséhez közeledik. Életnek csak bizonyos tulzással lehet nevezni e szerencsétlen, földönfutó emberek lézengését. A bukaresti szerb követ-ség előtt tömegével állnak a menekültek. A hatóságok egyre zaklatják őket és a követ, annak is más gondja van, minthogy segítsen rajtuk. Lehetetlen ellenállni a frivol kísértésnek, szóba nem állni az ellenségekkel.

Egy intelgensebb kereskedő, aki a háboru folyamán menekült ide Belgrádból, minden áron haza szeretne menni. Haza? . . . A követ elutasítja, viszont ő így okoskodik, szerb alattvaló vagyok, szerb utlevelem van, mit csináljak, kihez forduljak. Addig molesztálja a követet, amíg az egész meglepő tanácsot ad neki:

— Menjen — az osztrák-magyar követ-hez!

És szerb ellenségünk most kénytelen szerb

utlevelét az osztrák-magyar követtel láttamoztatni. Pasics nem lehetne rá büszke, amit itt mondanak felőle. Őt ákozzák, őt okolják első-sorban hazájuk vesztéért és pusztulásáért. A kikkel beszédbe elegyedtem, azok ilyeneket mondtak:

— Legjobban szeretnénk Magyarországba menni! Itt nem látnak bennünket szívesen. Legjobb volna ott, de hát nem biznak meg bennünk.

Turn-Szeverin, ahova a legutolsó offenzíva elől menekültek el a szerbek, a legszomorubb képet mutatja. Csürök és istállók most előkelő és kapós hotelok, jobbmódu és rendezett emberek élnek itt állati körülmények között. Körülbelül tízezer szerb menekült él a romániai Duna mentén. Disznóólakban, összetákolt bódékban, hevenyészett sátrakban családok nyomorognak. Turn-Severin, Gruja és Patule a főbb állomások. Bukarestbe nem engedik a menekülteket. Ugylátszik, itt untig elégnek tartják azokat, akik a háboru kezdetén idemenekültek.

A romániai Vörös Kereszt adott 30.000 leit a menekültek támogatására, a belügyminiszterium is adott 10.000 leit; de ez mind nem pozitív támogatás, mert a feneketlen nyomorúságon pénz nem segít. A Vörös Kereszt akciót

indított, hogy a román kormány katonákat adjon. Katonákat, akik lakható barakkokat építenének, fát vágnának építéshez, fűtéshez és a tizezer földönfutónak emberi körülményeket teremtenének. A román kormány minden támogatást megígért, de szívesebben látná, ha a menekültek visszamennének Szerbiába.

Egész különös tünet. A szerb menekülők, akik olyan viszonyok között élnek Turn-Severinben és környékén, amire talán még e világháború folyamán sincs példa, hallani se akarnak a visszatérésről. A Tass, a Sabác és más hajók jelentek meg e napokban Turn-Severin előtt, szerbek voltak a hajón, a kladovai bíró beszédet intézett a menekültekhez, amelyben visszatérésre buzdította őket s a menekülők nem mennek, mint igazi földönfutók tengődnek tovább és hallani se akarnak elpusztult hazájukról, Szerbiáról.

Bukaresti diplomaták

Bukarest diplomatái, mint a hadsereg-főparancsnokságok főhadiszállásain a vezérkari főnökök, olyan exponáltak, olyan fontosak e nevezetes napokban és egyben olyan felelősséggel teljes is a helyzetük. A háborús Oroszország és az égő Balkán között mindent szemmel tartani és mint a tüzoltók, vágatva azonnal kivonulni, ha valami ég, s itt gyakran van tűz, mind-mind a bukaresti diplomaták dolga. A központi hatalmak képviselőire nézve éppen elég nehéz feladat az entente-államok egyenesen bravuros diplomáciájával szembeállni.

A diplomaták doyenje Ristich szerb követ, de a legkiválóbb köztük politikai érényekben és bűnökben egyformán, monsieur Blondel, a francia követ. Az utóbbi időben az entente machinációit inkább sir Barclay, Nagybritannia követe végzi, de azért mégis a francia követet tartják az entente-diplomácia eszének. Esténként az Athenée-Palace előkelő éttermében látható Franciaország romániai

képviselője, amint az orosz és angol követség tagjaival vacsorázik. Ilyenkor gyakran találkoznak a mi követségünk urai az ellenség követekkel, de csak a publikum látja, hogy találkoztak, ők nem veszik észre.

A francia követről beszélük, hogy a háború elején, főként azonban télen és a kárpáti csaták idején, egyszerűen gyerekesen viselkedett, ő volt a legnagyobb rémhírtérjesztő Bukarestben, s főként ő volt a leghangosabb. A vacsoránál ült és egy táviratot kézbesítettek neki. A távirat egy orosz vagy francia jelentés volt. És a követ őexcellenciája a nyilvános étteremben, ahol éppen úgy ültek budapesti vállalkozók, mint bécsi gyárosok és berlini terménykereskedők, felállt és ujjongó hangossággal felolvasta a jelentéseket, amik természetesen mindig győzelmekről szóltak. Egy hosszú idő óta azonban elcsendesedett és a nyilvános étteremben nem kiáltja át az emberek feje fölött:

— Oh, ön még nem hallotta?! Ötvenezer osztrák fogoly a Kárpátokban...

Az orosz követ, Poklewsky-Koziel csendes és szimpla ember; az ő dolgát is a kolégái végzik. Ellenben az Egyesült-Államok itteni követének, Vopicka urnak, aki állítólag Csehországból vándorolt ki Amerikába, elég dolgot ad a háború.

Az entente diplomáciájával szemben a centrális hatalmak és szövetségeseik diplomáciájának legénynek kell lennie a talpán. Mindenesetre öröndetes, hogy Németország itteni képviselője, Busche báró, a legkülönb és legelőkelőbb diplomata-talentumok közül való. Nagy méltósággal és tekintélylyel képviseli Németország itteni, ezuttal jelentékeny érdekeit és a politikai kérdések ezreinek intézése közben arra is van ideje, hogy a német kereskedők gazdasági és kereskedelmi érdekeit oltalmazza és istápolja. A német kereskedők egyenesen istenitlik és nem akadt még olyan német kereskedő, akinek ügyét a német követ ne intézte volna el a legteljesebb szolgálatkészséggel. A német követ Bukarest politikai köreiben is népszerű és a kormány előtt is nagy a tekintélye, mondhatni, a legnagyobb az összes követek között.

Ausztria-Magyarország itteni képviselője, chudenetzi Czernin Ottó gróf, sokkal ismeretebb, semhogy külön kellene róla beszélni. A monarchia és Románia közt kiélesedett kérdések elintézése rengeteg tennivalót ró rá. Törökország követét, Séfa beyt, kevésbbé veszi igénybe a vitás kérdések, ujabban azonban annál fontosabb a helyzete az újságiróból lett diplomatának, Radeff urnak, akinek a

pozíciója annál nehezebb, mert a bolgárok nem tulságosan népszerűek Romániában.

Egy diplomata, akinek az aktuális kérdések intézésében aktív szerepe van, hosszabb beszélgetésünk során a következő érdekes kijelentéseket tette a Románia és a centrális hatalmak közti helyzetről:

— Ön azt kérdezi tőlem, hogy én milyennek látom a romániai helyzetet? Ha nekem ma, mint önnek, egy jelentést (— megszokásból persze *Berichte* = tudósítás helyett *Note* = jegyzék, mondotta a diplomata —) kellene írnom, én ezt optimizmussal tele fogalmaznám meg. Minden okom megvan rá, hogy optimista legyek. Bizonyos tárgyalások gazdasági kérdések, főleg a kivitel rendezésének ügyében, folyamatban vannak és van rá alapos remény, hogy sikeres megállapodásra fognak vezetni a centrális hatalmak és Románia között. Én nem hiszek a mesterségesen és erőszakosan szított háborús hangulatban. A komoly Románia, a vidék, az ország nem akar háborút! A Filipescu-féle izgatásoknak csak Bukarestben van visszhangjuk, sőt ujabban már itt is alig van. A vidéken pedig egyik kudarc a másik után éri őket. Jassyban, Galacban csunyán megbuktak, a Moldovában pedig semmi reményük sincs. Nekem feltétlen garancia Bra-

tianu urnak a személye. Bratianu a tisztesse-
ges semlegességnek feltétlen hive, józan és ko-
moly politikus és róla könnyelműség volna
feltételezni, hogy olyan frivol és veszedelmes
kalandba vinné bele az országot, mint aminő
egy Ausztria-Magyarország elleni háboru
volna. Én feltétlenül bizom benne és nem ülök
fel a kalandos híreknek, amelyek ismét és
ismét újra és újra felmerülnek, anélkül, hogy
bármilyen alapjuk volna. A besszarábiai határon
való nagy orosz csapatösszevonások, amikről
a legkomolyabb orgánusok is tudni véltek,
információim szerint nem olyan veszedelme-
sek és egyáltalában nem jelentékenyek. Ismét-
lem és összegezem, minden okom megvan rá,
hogy kedvezően és jogosult optimizmussal néz-
zem az eseményeket és várjam a fejleményeket.

Ez a diplomata szavainak a lényege. Min-
denesetre kár és sajnálom, hogy az illető sze-
mélyiség, aki ezeket az érdekes nyilatkozato-
kat tette, nem hatalmazott fel rá, hogy szavait
nevével tegyem közzé, sőt érthető szempontok
miatt ezt egyenesen megtiltotta. Ez a nyilat-
kozat pedig a nevével együtt annak, aki tette,
elég ok volna rá, hogy a romániai kérdést —
legalább is tavaszig — a legkedvezőbbben ítél-
jük meg. És ha azt is meg lehetne írni, amit
a diplomata bizalmasan mondott, az elég volna
ahhoz, hogy tavasz után se féljünk Romániától.

S. M. S. Temes

1.

Ófelsége hajóján, a Bodrog nevű karcsu kis monitor fedélzetén ismerkedtem meg — még a szerbek ellen való első offenzíva idején — a szerb háború egyik legkitűnőbb hőisével, a Temes parancsnokával. Wulff Olaf sorhajóhadnagy a Temes parancsnoka. A Temes a monitorok közt az, amik a debreceni híres harminckilencesek a gyalogezredek közt. A Temes egy harminckilences monitor. Mindenütt ott volt, mindig a legnagyobb veszedelmek közt volt ott, sőt már nincs is. Az első Temes még 1914-ben aknára futott a Szávában, felrobbant és elmerült, karácsony előtt emelték ki. A második Temes Belgrád bevételénél sebesült meg, de már meggyógyult és most a bolgár Duna-parton operál, ott növeli tovább a S. M. S. Temes legendás hírét.

Érdekes ember a Temes parancsnoka. Linienschiffsleutenant Olaf Wulff igazi tengerész. Norvég származású az ősei után, de ő

már szinmagyar ember; kitünően tud magyarul. A tengerésztisztek minden rokonszenves és hódító eleganciája nemes előkelőséggel párosul rajta. Borotvált, csinos fiatalember, mindig mosolyog, s ha nevet, úgy kacag, mint egy kis fiú, fehér fogsorát mutatja hozzá. A kék szemei is olyan kedvesek és melegek, mint egy kis fiué. A saját dolgairól, eddigi szerepléséről, hősie bravurjairól szerényen és tartózkodóan beszél; a legnagyobb veszedelmekről, a halálos katasztrófákról, amiken nem is egy ízben keresztülment, úgy beszél, mint egy érdekes flotta-manőverről.

Október huszonharmadikán, még 1914-ben történt a Szávában az első Temes első katasztrófája. A monitor aknára futott, éppen a közepén robbant fel a hajó. Harminchárom matróz meghalt, kilenc súlyosan megsebesült, öt könnyű sebet kapott. Negyvennégyen menekültek meg. A negyvennégy között Wulff sorhajóhadnagy volt az utolsó, aki a süllyedő hajót elhagyta. A páncélos parancsnoki toronyban állt, amikor a hajó már alámerült és utolsóknak ugrott bele épségben a B. Őrhajóba, a melyik a monitort kísérte.

Egy szűk kis cella a parancsnoki szoba, ahol a sorhajóhadnaggyal beszélgettem. A monitor áll, az ablak lecsavarva. Az ablak leg-

alább negyven kilós lehet. Vastag tömör acél, most hogy le van csavarva, egy asztalra van téve. Deszkából összerótt kis nyitott koporsó az ágy, rajta egy pokróc, az egész egy szalmazsák és egy vánkos. Minden berendezés még egy szék, egy tükör, egy borotváló készülék, fog-paszta s egy női kép az asztalon.

— Itt lakom! — mondotta. De keveset vagyok itt. Három hónapig körülbelül szünet nélkül, állandó éjjel-nappali szolgálatban voltunk. És akkor a parancsnoki toronyban van a helyem és nem itt.

A Bodrog minden részét apróra megmutatja. Az ágyukat, a Marconi-stációt, a gépfegyvereket, a raktárakat, a tiszti étkezőt, a konyhát, mindent. Megmutatja a hajó sebeit. Egy gránát becsapott a hajó közepén, éppen a konyhában. Még látni a lyukat, amit vágott a padlózatban és a szakadásokat, amiket az oldal-falon okozott. Három ember azonnal meghalt itt.

— Egyetlen, amire büszke vagyok, — mondotta a sorhajóhadnagy és méltán büszke lehet rá — hogy a Belgrád alatt egy csöppet sem kellemes utat ötször sikerült megtennem be a Szávába. A fontos és veszedelmes utat hosszú ideig forsziroztam. A Temessel sikerült

kétszer bemennen a Szávába és kétszer vissza, ötödször történt a katasztrófa.

A szerbek a jól fedett tűzérállásokból és az erődítésekben lényegesen kedvezőbb helyzetben, nagy előnyben voltak a monitorokkal szemben. És az ut Belgrád alatt ez okok mellett még azért is nagyon veszélyes, mert tekintve az aknáktól, amik fölött és között el kellett menni, a zimony—belgrádi hid alatt is át kellett haladni, ahonnan valóban könnyű szerrel lehet bombákkal vagy bármiképen elpusztítani a monitort. A Temes legtöbb akcióját éjjel végezte.

— Amikor a monitor akcióban van — mondotta a sorhajóhadnagy — az még nekünk tengerészeknek is érdekes, mert nem is hasonlítható a hadihajók munkájához. Nem látni egy élő lelket a fedélzeten, nem hallani egy hangot, semmit se lehet látni, vagy hallani. Minden zárva, minden néma, minden titkos jelekre és néma kommandóra mozog, mintha földalatti erők mozgatnának mindent. Ahogy a parancsnoki toronyban állok és a fedélzetre nézek, úgy tűnik fel, mint egy elvarázsolt szinpad, amin forog-mozog minden, de nem is sejteni, hogy honnan mozgatják, és hogyan.

— Mi a monitorok szereplésének legfontosabb eredménye?

— Elsősorban a Belgráddal szemben való akció. Belgrádot nyílt városnak deklarálták, bár tényleg nem nyílt város, hiszen a Kalimegdánon erőd van, s a hegyeken tüzérállások vannak. Mi bombáztuk tehát Belgrádot, már tudniillik azt a részét, ahonnan felénk lőttek. Pancsovánál és több helyütt megjelenésünkkel nagyban elősegítettük a gyalogság akcióját. Valahányszor megjelentünk, minden tüzelést magunkra vontunk, s amíg a monitor páncélján a telitalálatok se okoztak kárt, a gyalogságra irányítva ugyanez a tűz nagyon veszedelmes lett volna.

— A Temes mikor ment először a Szávába?

— 1914. szeptember tizenkilencedikén. A B. űrhajó kísérte. Huszadikán sikerült visszajutnunk a Szávától. Szeptember huszonnyolcadikán a Temes az Andor, Kőrös és B. hajók társaságában újra megtette a veszedelmes utat oda és vissza. Október huszonharmadikán a Sabác felé való uton történt a katasztrófa.

A parancsnok-sorhajóhadnagy segédtisztje egy nagy, keménykötésű füzetet vesz elő. Olyan, mint egy üzleti könyv.

OPERATIONS-JOURNAL S. M. S. TEMES

van a fedelére írva. A Temes naplója. Ezt megmentette a parancsnok. Ebből olvassa fel az adatokat. A Temes előtt egy aknafogó hajót küldtek. Ez kikerülte azonban az aknát, a Temes ráfutott. Derékban tört ketté a hajó.

— Rettenetes erejű volt a detonáció. Láttam, hogy a hajónak vége! — mondja Wulff sorhajóhadnagy. Megtettem az intézkedéseket a mentésre és amikor minden lehetőt megtettünk, magam a B. őrhajó fedélzetére kerültem, amelyik csudálatos szerencsével megmenekült. Hogy az impressziómról mondjak valamit? Lehetetlenség. Olyan élmény, hogy a legjobb idegű embert is megviseli.

A sorhajóhadnagy mosolyogva beszélt arról, hogy a szerbek mennyire féltek a monitoroktól:

— Huszárainkat rothe Teuffel-nek nevezték el az oroszok. A szerbek repülő ördögöknek, fliegende Teuffel-nek nevezik a monitorokat. Állítólag György herceg, az ex-trónörökös mondta róluk, mikor Zimonyban vendégszerepelt, ezt a találó elnevezést. Svabske deregle, gumska ladje-nek is csufolják a monitorokat. Sváb dereglyének és gummicsónak-

nak. Mert nem tudnak eltalálni bennünket és mert, mint a gummilabdák, ugrálunk a vizen.

Elmondta a sorhajóhadnagy azt is, hogy a szerbek annyira félnek a monitoroktól, hogy külön díjakat tűznek ki a tengerészekre. Egy matróz elfogásáért ötven dinár jutalmat adnak, egy tengerésztisztért ezer dinárt fizetnek.

— És a sorhajóhadnagy urra mekkora díjat tűztek ki? — kérdeztem.

— Óh, — válaszolta Wulff sorhajóhadnagy mosolyogva — azt nem tudom. Nem hinném, — mondta szerényen — hogy többet, mint akármelyik más tisztre. Azt hiszem, rám is csak ezer dinárt tűztek ki...

A sorhajóhadnagy mosolyogva vette tudomásul a bókot, hogy ő a szerbeknek ezer dinárnál okvetlenül többet érne. Minden pénzt megérne.

2.

A ruszcsuki Duna-parton zene szól, katonazene. Tengerész-zenekar játszik. A háború internacionális instrumentumán, a szájharmonikán játszanak a matrózok; szép, finom magyar nótákat fujnak, oda támaszkodnak a vámépület bódéjához, padokra, ládákra ülnek. Szép, szomorú magyar nótákat fujnak... Az-

tán azt, hogy Hulló falevél. „Elválaszthatatlannak nevezték az emberek...”

Hulló falevél, szóval magyar matrózok, sőt monitor-matrózok, budapestiek. Mi mindennek kellett történnie a múlt esztendő óta, amikor utoljára Pétervárad alatt láttam egy monitort. A bolgár Duna-parton áll az osztrák-magyar monitor, a román-parttal szemben, most már nincs szerb ellenség végig a Dunán, most már legföljebb orosz ellenségről lehet szó. Mi minden történt azóta, mekkora fordulata világeseményeknek, hogy a monitor matrózai, kedves pesti fiuk, a ruszcsuki vámbódé előtt fujják a legmeghatóbb Zerkowitz-nótákat.

A sötétben nem látni a matrózok sapkájának a felírását. Megszólítom az egyik matrózt.

— Melyik monitorról való?

— Seiner Majestaet Schiff Temes! — válaszol.

— Ki a parancsnok?

— Herr Linienschiffsleutnant Olaf Wulff.

A háboru egész másfél éve, ijesztő és szörnyű hosszúsága egyszerre eszébe jut az embernek. Olaf Wulff, istenem, hol az első Temes, az első szerbiai offenzíva, a mozdulat-

lan tél, a tétlen tavasz, a nyár és az őszi ujjoffenzíva.

— Kérem — mondom a matrónak — kedves barátom, vigye fel a fedélzetre a névjegyemet. Üdvözlöm a parancsnok urat és a tiszteletemet akarom tenni nála.

Öt perc. A matróz visszaroohan.

— A parancsnok ur szívesen látja a fedélzeten! — és már megyünk is a kis motorcsónakon.

A Temes szalónja nem sokkal nagyobb, mint egy első osztályú dupla vasuti fülke. Itt ülünk és beszélgetünk, a parancsnok magyarul beszél, de a tisztek miatt, akik jelen vannak, németre fordítjuk a szót. Egy esztendeje, egy nehéz, nagyon súlyos esztendeje épen, hogy utoljára láttam Wulff sorhajóhadnagyot. Mi minden történt azóta, mennyi mindenben mentek keresztül, arról beszélgetünk.

Mialatt állt minden akció, a déli harc-téren teljes volt a téllenség, a monitorok soha se pihentek. Állandóan permanenciában voltak a repülők ellen, folytonos munkában aknákat rakni és aknákat szedni. Komoly és döntő lépést persze nem tehettek a monitorok, bármennyire fájt ez a harcikedvtől égő dunai flottillának. A szerbek telerakták orosz aknákkal az egész Duna-partot és végig a Duna

mentén angol, francia és orosz nehéz parti ütegek álltak. Lehetetlenség volt akcióba lépni. Az ősz meghozta a fordulatot és nehéz harcokba kerültek a monitorok, talán a leg-súlyosabb feladat jutott a Temesnek, amely-nek — külön magyar büszkeség — majdnem az egész legénysége magyar. Hat ember meg-halt, kilenc megsebesült a Belgrád alatti har-cokban, de a Temes nagyszerűen megoldotta a feladatát.

Mackensen mondta a monitorokról :

— A monarchia büszke lehet a flottájára és a flotta külön büszke a monitorokra.

Megkérdeztem a Temes parancsnokát, hogyan kerültek le ilyen rövid idő alatt — november elején — a bolgár partra.

— Parancsunk az volt, hogy a legrövi-debb idő alatt szedjük fel az aknákat és a transzport-hajók fedezésére jöjjünk Rusz-csukba. Egy nagyobb szállitmánnyal kerül-tünk ide, most itt vagyunk napok óta és vár-juk a további parancsokat.

A sorhajóhadnagy elmondott még egy derüs apróságot. Amikor megérkezett Rusz-csukba, úgy ahogy illik, kiment a partra és teljes katonai díszben látogatást tett a pre-fektusnál és a polgármesternél. A jó urak, akiket nyilván először ért életükben ilyen

szerencse, biztosan hallottak valamit arról, hogy az ilyen látogatást illik visszaadni. A parancsnok, aki pedig a legrövidebb úton indult vissza a Temesre, még a parton sem volt, amikor a két jó ur már türelmetlenül várta a fedélzeten. Megelőzték.

Beszélgetés közben a parancsnok az órájára néz:

— Ugyan menj kérlek a kadéthoz, nézd meg, megjött-e a francia jelentés?...

Ez a multságuk, magyarázta a sorhajó-hadnagy, ilyenkor — hat órakor — adja le a párisi Eiffel-torony a legfrissebb híreket. Nem árt, ha megtudják, mi a legfrissebb újság, mi történt a francia harctéren, mit jelentenek Szalonikiból. Két perc múlva már jött a matróz és öt perc múlva már desifrirozták a párisi Eiffel-torony legfrissebb híreit a ruszcsuki Duna-parton. Csak a Hartmansweilerkop körül voltak akna-harcok...

Ülünk a monitor kis szalonjában és beszélgetünk, a parancsnok magasztalja matrózait, elérzékenyedve beszél az első Temesről, aztán — végtelen, feneketlen téma — a háboru eshetőségeiről kezdünk beszélni. Belép egy matróz:

— Herr Kommandant, bitte gehorsamst, ez a távirat érkezett.

És átnyújtja a könyvet, amelybe sifírozott betűkkel van beleírva az imént érkezett távirat. A parancsnok megnézi, aztán átnyújtja a kadétnek, hogy desifirozza. Az első soroknál elkomolyodik a kadét. A parancsnok észreveszi. Mosolyog.

— Igen.

— Á ká, vagy ef ká? ...

— Ef ká!

A parancsnok belenéz a táviratba, amelyik valóban fontos parancsot hozott és ezzel az én monitor-látogatásomnak vége.

— Szóval, parancs érkezett?

— Sajnálom, hogy nem láthatom tovább vendégül, de mennünk kell. Parancsunk van a nyomban való indulásra.

Bucsuzunk. A parancsnok így szól a kadéthoz:

— Légy szives kísérd ki a vendégünket, mert az elsötétített hajón nem talál ki.

A kadét a karját nyújtja, késő este, koromsötétség, valóban nem látni egy lépésre, meg kell szorítani a kadét kezét, hogy a keskeny moniterről bele ne pottyanjak a széles Dunába. A hajó végén áll a kis motorcsónak, amelyik a partra visz. Benne két matróz.

— Bitte, bitte, nur mir zu folgen ... — mondja a kadét, ugyanaz, aki miatt az előbb

németre fordítottuk a beszélgetést. Aztán így szól a matrózokhoz ropogó magyarsággal:

— A nacscságos urat kiviszitek a partra, fiuk. Az egyik fölkiéri az utcáig. Megértették?

— Megértettük.

— Aztán tüstént visszajöttök, mert indulunk. Megértettétek?

— Megértettük.

— Jó éjszakát! — mondja a kadét. Azaz: gute Nacht!

— Gute Nacht! — mondom én. Azaz: jó éjszakát...

A matrózok sebesen kieveznek a partra. A S. M. S. Temesből — megerőltetem a szememet, úgy keresem — nem látszik semmi. Éjszakai manőverre indul láthatatlanul és rejtélyesen. Lefelé? Fölfelé? Lefelé?...

Radoszlavow

Bulgária miniszterelnöke, mai szituációjában a bolgár Tisza István, Szófiába való megérkezésem első napján egy óra hosszágig tartó audiencián fogadott. Hosszasan beszélgettünk, s ez az intervju a szó legteljesebb és legintimebb értelmében beszélgetés volt. A miniszterelnök egyenesen, őszintén, közvetlenül, a legszivesebb módon válaszolt minden kérdésemre. Valóban beszélgetett velem.

Radoszlavowot egyéb okok miatt azért vagyok kénytelen a magyar miniszterelnökhöz hasonlítani, mert Bulgária életében ma ugyanazt az óriási fontosságú szerepet viszi, mint nálunk Tisza István. Fáradhatatlan politikus, külsejére, egész lényében erősen emlékeztet Széll Kálmánra. Nagyon egyszerű, nagyon őszinte, ami most nem is tulságosan nehez, hiszen Bulgária mai helyzetéről nyugodtan beszélhet, a legoptimisztikusabb hangon. Az az erő, méltóság és hatalom, melyet Bulgária ma mutat, azok a sikerek, melyeket mostanig elért, a győzelem, melyet kétségtelen-

nül aratni fog, elsősorban Radoszslavow érde-
mei. Ez a nagyszabású politikus a legsulyo-
sabb körülmények között vette át Bulgária
kormányzását. Egy balsikerű háboru után,
folytonos politikai harcok közepette, mikor az
ország legnagyobb része oroszbarát volt, akkor
jött Radoszslavow, jött azzal a meggyőződéssel,
hogy Bulgária élete, boldogulása, sorsa elvá-
laszthatatlanul össze van forrva a központi ha-
talmak sorsával. Ma egész Bulgária egységesen
ezt a véleményt képviseli és fényesen korri-
gálja a sorsnak azokat az ökölcsepéseit, me-
lyeket a balkáni háboruban elviselt.

Amikor Radoszslavow megtudta, hogy a
bolgár frontra igyekszem, megígérte, hogy a
legrövidebb időn belül lehetővé fogja tenni
utazásomat, melynek az a célja, hogy nagy-
szerű bolgár szövetségeseink fényes haditettei-
ről közvetlen tapasztalatokat szerezhessenek.

Először az általános helyzet iránt érdek-
lődttem. A miniszterelnök így válaszolt:

— Az általános helyzet a mi frontunkon,
de mindenütt, ahol a központi hatalmak se-
regei harcolnak, a lehető legkedvezőbb. A hoz-
zám érkezett legújabb jelentések hirül adják,
hogy csapataink nagy sikerrel ütköztek össze
már francia csapatokkal is. Reményünk van
arra, hogy az entente-csapatokkal is képesek

leszünk megbirkózni, meg tudjuk nekik mutatni Bulgária erejét. Az entente-hatalmaknak itt nincs keresnivalójuk. Hiszen egy esztendőnél hosszabb ideig semmit sem tettek, legfeljebb, hogy jóváhagyták Macedóniára vonatkozó igényeinket és a legkülönbözőbb ígéreteket tették. Most pedig eljönnek ide a Balkánra, holott a nyugati és északi harctéren, főként pedig a Dardanelláknál is megtalálhatnák ellenségeiket. Elsősorban a Dardanelláknál, hiszen Konstantinápolyt már régen odaigérték az oroszoknak.

-- Mikorra remélhetjük kegyelmes uram, hogy Bulgária és Magyarország között Szerbián keresztül létrejön az összeköttetés? — kérdeztem.

-- A dunai forgalom már hetek óta a legnagyobb rendben bonyolódik le. A szárazföldi összeköttetésen szorgalmasan dolgozunk s remélem, hogy a teljes vasuti forgalmat, sőt az expressz közlekedést Szófia, Piret, Nis és Belgrád között a közel jövőben megkezdhetjük.

— Milyen Bulgária viszonya a szomszédos semleges országokhoz, Romániához és Görögországhoz?

-- Viszonyunk a két ország között politikai értelemben kitűnő. Remélem, Görögor-

szág meg fogja őrizni semlegességét a háboru befejezéséig.

— Milyen információkat kapott Excellenciád az eddig partraszállított entente-csapatok számáról?

— Pontos számot természetesen nem mondhatok, egyes hírek szerint nyolcvan— százezer ember szállt partra, de beszélnek arról, hogy százhatvanezer ember fog megérkezni, legalább is ennyit várnak.

— Bulgária diplomáciai képviselője Görögországban még a helyén van. Dolgozik-e a szalonikii bolgár konzul is?

— Valamennyi emberünk teljesíti kötelességét s természetesen szalonikii konzulunk is zavartalanul dolgozik, siffrírozott táviratokat azonban nem küldhet.

— Hogy fognak kialakulni a gazdasági viszonyok Bulgária és a monarchia, elsősorban pedig Bulgária és Magyarország között?

— Ez egyike a legfontosabb kérdéseknek, amelyről azonban ma részletesebbet még nem mondhatok. Természetesen az a programunk, hogy ezeket a viszonyokat minél intenzívebbé tegyük. Ennek a kérdésnek óriási a fontossága, különösen a bolgár-magyar viszony rendezésének. Eddig is Magyarország-ból fedeztük szükségleteink nagy részét, főleg

gazdasági gépeket, faárukat, papirost és vasat kaptunk onnét. Remélem, hogy ez a behozatal a jövőben még nagyobb dimenziókat fog ölteni, Ezt a kérdést mindenesetre a központi hatalmak legteljesebb egyetértésével kell megoldani.

— Mit gondol Excellenciád Szerbia jövőendő sorsáról?

— Erré vonatkozólag egyelőre nem adhatok pozitív választ, hiszen erről más személyiségek fognak dönten. Erről sokkal hivatottabb embereknek kellene nyilatkozniok. Burián, Bethmann-Hollweg, Tisza . . . Erre a kérdésre valóban csak a jövő adhatja meg az igazi választ. Egy bizonyos: a Duna és Belgrád kérdését meg kell oldani. A közös határnak Bulgária és Magyarország között és a közvetlen összeköttetésnek feltétlenül meg kell maradnia.

A bogár miniszterelnök, aki előtt megemlítettem, hogy a szerb hadifogságból kiszabadult foglyok minő rémségeket beszélnek halatlan szenvedéseikről, a következőket mondotta erre vonatkozólag:

— A szerbek valóban megérdemelnék, hogy sokkal szigorubban járjunk el velük szemben. Macedóniai testvéreinket embertelenül kinozták, a papokat, gazdag embereket kirabolták, az asszonyokat és a gyermekeket

megölték. Csak a koldusokat kimélték. Az önök hadifoglyainak szenvedéseiről én is hallottam, de őszintén szólva, mindmáig magam se hittem el. Itt volt nálam a tél folyamán Paget angol tábornok, aki Üszkübben a leányát látogatta meg. Miss Paget egy kórházat vezetett Üszkübben és tifuszbba esett. Ez a Paget tábornok kérdéseimre a legmegnyugtatóbb kijelentéseket tette. Azt mondta, hogy a hadifoglyokkal kifogástalanul bánnak a szerbek, sorsuk a humanizmus szempontjából aggodalomra nem ad okot. Mondhatom, most más véleményen vagyok az angol humanizmusról és az angol tábornokokról.

Az utolsó kérdésem volt, pedig az első lehetett volna:

— Excellenciád engedjen meg egy kérdést. Egy utolsót: mi van a békével? Mikorra várhatjuk a békét? Azt hiszem, ez most a legérdekesebb kérdés.

— Erre a kérdésre — mondotta Radoszlavow — én is csak egy nagy kérdőjellel válaszolhatok.

És az ujjával egy nagy kérdőjelet rajzolt a levegőbe.

— Egy bizonyos: Szerbiával hamarosan elkészülünk. És aztán történhetik valami. Egészen bizonyosan történik valami . . . Hogy mi, azt még nem tudom. Valami történni fog.

Bojadzsew

A szerbek háborus fővárosába, Nisbe, magyar katonák Golgotájára, nehéz és felejtethetlen, szörnyű utazás után érkeztem meg. Nisbe nem is szabad, nem is lehet másképp megérkezni. Első utam a parancsnokló tábornokhoz, Bojadzsew Klement generálishoz vezetett, akinek a neve az első bolgár sikerekkel együtt lett ismeretessé. Ő az első bolgár hadsereg parancsnoka, övé a világtörténelmi dicsőség, hogy a bolgár hadsereg az osztrák-magyar csapatokkal helyreállította az összeköttetést. Az ő hősiecsapatai vették be Nist és meg nem állva a meghódított fővárosnál, néhány nap múlva, messze a Moraván túl harcoltak.

Az első este meghívtak vacsorára a generális asztalához. A tiszti étkező — jobb helyen valóban nem lehetne — a szerb tiszti kaszinóban van elhelyezve. A Nisava partján áll ez a ház, Offizierski Dom a felirása, az utolsó időben azonban már nem volt kaszinója a szerb tiszteknek, hanem szerb képviselőknek volt a szkupstinája. Ugyanabban a teremben,

ahol azelőtt a nisi garnizon tisztjei mulattak, és mint a színpad a terem sarkában mutatja, nyilván táncsal egybekelőtt színi-előadásokat is végigélveztek, a szkupstina tartotta utolsó üléseit. Itt döntöttek Szerbia sorsa fölött, itt szavazták meg tragikus végzetét, itt határozták el a szerb nép hősi halálát. A nagyterem közepén egy baldachin alatt apró fotelok, közöttük egy nagyobb karosszék, nyilván a trón, itt ült Péter király, amikor részt vett az üléseken. A menekülő szerbek mindent hátrahagytak, akták, irások, berendezési tárgyak, minden érintetlenül itt maradt.

A volt nisi bolgár követ, Stepán Csaprasikov ur mutatott be Bojadzsew generálisnak. A bolgár generális rendkívül szívesen fogad, nagyon örül, hogy egy magyart üdvözölhet a hadiszállásán. Meleg szavakkal beszél a magyar katonák páratlan hősiességéről és szavai egyáltalán nem hangzanak üresen, meggyőződéssel nélkül, ahogy már ilyenkor szokás, csupán a rendes udvariassági elismerésnek.

A generális asztalánál éppen a fia, Alex Bojadzsew, mellé kerültem, aki mint hadbíró van beosztva az első hadsereg törzséhez. Érdekes társaság, a tábornokkal szemben Windischgraetz Lajos herceg kapitány, az osztrák-magyar összekötő tiszt, aztán né-

met és osztrák-magyar tisztok és az egész társaságban egyetlen civil a volt nisi osztrák-magyar vicekonzul, aki sietve visszatért az álmáshelyére.

Feltűnt nekem, hogy a tábornok balkarjain széles gyászfátyolt visel. Megkérdeztem a szomszédomat, Bojadzsew fiát, kit gyászol a tábornok.

— Apám, a tábornok legidősebb fiát, szegény fivéremet, gyászolja, aki vitéz katona volt és mint aktív tiszt harcolta végig a legutolsó balkáni háborút. Több ízben fényesen kitüntette magát. A boldogság, a dicső sors, hogy a harctéren, az ellenség előtt, mint hős essen el, nem lehetett az osztályrésze. Egy orv merényletnek lett az áldozata a szófiai kaszinóban...

Vacsora után így szólt hozzám Bojadzsew generális:

— Szívesen látom holnap délelőtt a lakásomon. Örömmel fogok a rendelkezésére állani.

Másnap délelőtt valóban kihallgatáson fogadott a generális. Egy kis mellékutcában, egy egészen egyszerű házban, Popovics Koszta szerb kereskedő földszintes kis házában, amelynél Szófiában Bojadzsew nyilván külön és előkelőbb házban lakik, van a szállása

a bolgár generálisnak. Jelentőséget és hangulatot mindenestre ad a szegényes háznak az a nem mellékes körülmény, hogy a generális közvetlen elődje e szobákban Péter király volt, aki a háboru alatt itt lakott a családjával. A szobákban még láthatók a királyi szobaur emlékei, a cárnak és a cárnénak olajfestményü képe, Péter király nagy krélarajzban, Sándor trónörökös fotografiája és végül, egy nagy képen a kis György herceg, mint tíz éves kis fiu. Kis csirkefogó nagy fegyverrel a kezében.

Érdekes ember Bojadzsew, a bolgár generális; tipusa az egyszerű, a legegyszerűbb sorból a legmagasabb rangra fölemelkedett embereknek. Feltűnően barna az arca, fekete kis kecskeszakállt visel; mély nézésű és energikus szemei olyan feketék, mint a szakállá. Mellén a legmagasabb bolgár katonai érdemrendeket hordja, azokat a kitüntetések, amiket még a törökök ellen vívott balkáni háboruban, Lüle-burgasznál szerzett magának. Kebléről, a kitüntetésekből az utolsó esztendőök egész története leolvasható a katonai kitüntetések értői számára. A magas bolgár rendjelek mellett most német és osztrák-magyar kitüntetések is hord, valamennyit a hadiékítménnyel és ez mindent megmagyaráz. Olaszul be-

szél velem a generális, a bolgáron kívül ez a nyelv az, amelyet legjobban tud; magasabb katonai tanulmányait a turini hadiiskolában végezte.

Hosszas beszélgetésünk folyamán többek között a következőket mondotta nekem Bojadzsew tábornok:

— A három szövetséges hadsereg operációi mindenütt fényesen mennek előre, amit az eddigi sikerek igazolnak és amelyek a jövőre nézve a legszebb kilátásokat nyújtják. Mialatt az osztrák-magyar csapatok Kraljevóból Raska felé nyomultak előre és a németek Krusevácból Kursumlijába jutottak, az első bolgár hadsereg Prokupljeig ért el. Csapataink Parasinnál egyesültek a német csapatokkal, majd Prokupljenál bekövetkezett a három szövetséges hadsereg teljes és történelmi jelentőségű egyesülése. Meg kell jegyeznem, hogy a divízió, amelyik Kladovónál először találkozott az osztrák-magyar csapatokkal, ugyanaz volt, amelyik Prokupljenál megteremtette a teljes egyesülést. Amellett, hogy ez a találkozás világtörténelmi volt, rendkívül érdekesnek is kellett lennie.

A generális mosolyogva beszélt arról, hogy milyen mulatságos volt az osztrák-magyar, a német és a bolgár katonák találkozása. Ő maga

sem tudta elképzelni, hogy milyen lehetett ez a találkozás a prokopljei Babilonban, meg is kérdezte a jelenvolt tiszteket, hogyan értették meg egymást az idegen nyelvű katonák.

— Egész egyszerű volt. Mimikával! —

A generális, miután részletesen ismertette előttem a momentán harctéri helyzetet, a szerbek pusztulásáról következő érdekes kijelentéseket tette:

— Szerb hadseregről, amelyik Montenegroba menekült, már alig lehet beszélni. A szó teljes és főként katonai értelmében szerb hadsereg nem létezik többé. Megvert és szétszórt csapatok vannak csupán, többnyire tisztek és altisztek nélkül, akik szanaszét bolyonganak, csavarognak, fegyvereiket eldobálják és megadják magukat, ha arra alkalmuk nyílik. A szerb katonák immár inkább menekültek, mint katonák. És ha sikerülne nekik Montenegroba menekülni, akkor még kevésbé lehet szó arról, hogy egy szerb hadseregről beszéljünk, mert trén és tüzérség nélkül hadseregről nem lehet szó. Az uttalan albániai utakon, a járhatatlan sárban, a mostani elviselhetetlen időjárás mellett ágyuknak és trénnek a szállítása képtelenség. A szerb csapatok morálja, az erkölcsi erő, amelyik a legnélkülözhetetlenebb fegyvere egy hadseregnek, szintén

eltűnt, semmivé lett és ezzel a hadseregnek is vége. A foglyok beszélnek, hogy a csapatok legnagyobb része fegyverét elszórva, elszéledt az országban, mert kijelentették, hogy a hazájukért elvéreznek, de idegen országban nem vesznek fegyvert a kezükbe.

Megkérdeztem Bojadzsew generálist a Macedóniában harcoló második bolgár hadsereg helyzetére vonatkozólag, mire a tábornok így világította meg előttem a második bolgár hadsereg helyzetét:

— Második hadseregünk elzár minden utat, amely Szerbiából Macedónia felé vezet; egyelőre defenzívában van, de csak nagyon rövid ideig, csak addig, amíg a harctéri helyzet nem teszi lehetővé új erőkkal megerősödve, az entente-csapatok ellen való előnyomulást. A szerbeket legyőzzük és a szabaddá váló erőkkal előnyomulunk délen is és a kaffereket, a zuávokat, az angolokat és a franciákat egyformán meg fogjuk verni. Ha meg tudtuk verni a szerb hadsereget, amelyik véleményem szerint e hadjárat kezdetén legkevesebb kétszázezer embert számlált, remélem, minden nagyobb erőfeszítés nélkül végzünk az entente-csapatokkal is. A kafferekkel, zuávokkal, angolokkal és franciákkal.

Bojadzsew tábornok nagy biztossággal

és energiával beszélt, azokkal az erényekkel az előadásában is, amik egész egyéniségét jellemzik. Dolgozószobájában egy kis asztal előtt ültünk, úgy beszélgettünk. Az asztalon vezérkari térképek — érdekes, valamennyi a mi katonai geográfiai intézetünkben készült — a generális minden adatát és minden megjegyzését azonnal a térképpel illusztrálta. Egy igen fontos pontnál kis skatulya feküdt, zavarta a kilátást a győzelmes harcok vonalaira. A skatulyát arrébb toltam. Egy kis bőrkazetta volt. A felírása: Ordensabzeichen der Eisernen Krone Erster Klasse. A vaskoronarend első osztálya volt, amivel a mi királyunk jutalmazta meg a bolgár tábornok rendkívüli érdemeit.

Akiket kiszabadítottak

A háboru legsúlyosabb sebesültjei közé tartoznak kétségtelenül azok, akik szerencsétlenségükre szerb fogságba kerültek. Az első bolgár hadsereg előnyomulásának egyik legnagyobb sikere volt sok osztrák és magyar hadifogoly és sok internált civil kiszabadítása. Az északról előnyomuló osztrák-magyar és német hadseregek nem szabadíthattak ki foglyokat, mert a szerbek még idején Macedóniába, az albán határ felé és Szerbia belsejébe vitték foglyaikat. A legnagyobb fogolytábor Nis és Üszkü, ahol a legtöbb internált volt, a bolgár hadsereg előnyomulásának az útjába esett. A bolgárok szabadították ki foglyaikat.

Szófiában voltam, amikor az első örömdolgozó híre érkezett foglyaink szabadulásáról. A hivatalos helyen szerzett adatok szerint összesen ezerkétszáz osztrák-magyar hadifogoly szabadult meg. Az ezerkétszázból hétszáz Üszküben, ötszáz Nisben volt fogságban, a legtöbb rokkant, vagy súlyosan sebesült, vagy nagyon beteg és csak egészen kevés egészséges közöttük. Beszéltem az első kiszabadult hadi-

foglyokkal és szerencsétlenségük szubjektív előadása mellett kétségtelenül legszomorubb az a megjegyzésük, amit valamennyien egyértelműen mondanak és mind megerősítenek, hogy csak elborult lélekkel és fájó szívvel lehet azoknak a sorsára gondolni, akik szerb fogságban maradtak, és akiket a menekülő és egészen demoralizált szerb csapatok rendetlen visszavonulásukban maguk előtt hajtanak.

A bolgár csapatoknak külön parancsuk volt arra, hogy előnyomulásaik során mindenütt élénk figyelemmel legyenek arra, maradtak-e vissza osztrák és magyar alattvalók. Tarnovszki gróf a szófiai követ, Bertoni a főkonzul, egész diplomáciai apparátusunk mindent elkövetett a szerencsétlen áldozatok érdekében. Felejtethetetlenül érdekesek és mozgalmasak azok a szófiai napok, amikor az első napon egy őrmester és egy káplár érkezett, azután tisztek jöttek és közkatonák, végül egyszerre érkeztek négyszázan, legtöbbszörre rokantak Nisből. Megható volt a kiszabadított foglyok fogadtatása, a szófiai magyar vöröskeresztes misszió vezetői fogadták a megváltott katonákat, ellátták őket minden jóval és a magyar kórházban helyezték el őket, hogy legalább az ut fáradalmait pihenjék ki, mert szenvedéseiket kipihenni ugy sem lehet. Soha.

Szófiának e napokban változatos és mozgalmas a képe; utcáin a négyes szövetség minden nemzetének katonái, német és bolgár katonák, a török hadsereghez beosztott német tisztek, osztrák-magyar katonák, leginkább tüzérek, akik fontos céllal még innen messze mennek. Mindenfelé hallatszik a magyar szó, fájdalom, legtöbbször a hadifogságból kiszabadított rokkant hősök ajkairól. A Nisből és Üskübből kiszabadult katonák — van közöttük vak, amputált, sánta — vadonatúj egyenruhában, mankóval, kísérettel sétálnak most a városban és minden agitációnál, minden leírásnál és discsőítésnél többen beszélnek sokat szenvedett katonáink hősie teljesítményeiről és kimondhatatlan szenvedéseiről. Megható agitációs körmenete a magyar áldozatkészégnek és önfeláldozásnak.

A háboru második évének a közepén, itt Szófiában nyilott alkalmam először egy magasabbrangu tiszttel beszélni, aki hadifogságból tér vissza. Egy ezredes, Eckl Tivadar, egy népfölkelő zászlóalj parancsnoka volt, hatvan éves, bécsi ember, a nyugdíjból szőlítetták vissza, amikor a háboru kitört. Izgatottan beszél és lehetetlen izgatottság nélkül hallgatni:

— Sebesültem kerültem fogságba. Mint

ezredessel kissé jobban bántak, de még mindig olyan rettenetesen, hogyha hitem és reményem nem éltetett volna, már régen elpusztulok. Volt az ezredemben egy káplár, az tudott valamit románul és a véletlenség úgy hozta magával, hogy a nisi román követség szolgálja lett. Ez volt a szerencsém, a káplár hozta az igaz híreket, a győzelem híreit és a szerb lapok kétségbeejtő hazugságai után, melyek már-már az örületbe kergettek, ezek a hírek tartották bennem a lelket. A nisi tartalékkórházban feküdtem, amelynek vezető orvosa dr. Subotics főtörzsorvos volt. Amíg a káplárom nem hozta a román követségről a híreket, addig ez a goromba főtörzsorvos volt minden hírforrásunk. Amikor bejött a betegekhez és goromba volt, tudtuk, hogy valahol valami kedvező történt, a központi hatalmak számára kedvező. Ő volt a mi termométerünk és ha goromba volt, hála isten, csak így szóltunk magunkhoz:

— A hőmérő felszállt.

És akkor tudtuk, hogy odahaza jól megy minden.

A hónap elején tudtuk már, hogy jönnek a bolgárok. A szerbek menekültek. November negyedikén kolosszális robbanásokat hallottunk, a szerbek az összes erődműveket és lőporraktárakat a levegőbe röpitették. A kórház

ablakából mi magunk láttuk, amint egy század fellázadt a tisztje ellen. Megöltek egy kapitányt. A század ahelyett, hogy visszafelé menekült volna, elindult szembe a bolgárokkal, nyilván azzal a céllal, hogy megadják magukat. A lakosság félreértette az előrevonulás irányát.

— Előre, hősök! — buzdították őket.

Mire a szerb katonák így válaszoltak:

— Inkább fogságba, mint a sirba! — mondták, ami szerbül rimel és eldobták patronjaikat és fegyvereiket és fegyvertelenül várták a bevonuló ellenséget.

November ötödikén az egész város bolgár és fehér zászlók díszében pompázott, a bevonuló bolgárokat hangos lelkesedéssel fogadták. Nekünk egyszerűen a megváltóink voltak a bolgárok, mert a mi életünk a szerb fogságban egészen elviselhetetlen volt. Így hamarjában nem is tudom összefoglalni, hogy mi a tulajdonképpeni panaszunk, esztendőknek kell elmulni, hogy rekapitulálhassam magamban a szerbek hallatlan gazságait.

Például, hogy egyebet ne említsek, sohasem kaptuk meg a postánkat, sem a csomagjainkat, sem a pénzt és amikor a bolgár csapatok bevonultak, egy hivatalos helyiségben több százezer koronáról szóló pénzes utal-

ványt találtak, amely a monarchia két országából hiánytalanul megérkezett, de amelyet a szerbek sohasem fizettek ki. Mi magasabbran-gu tisztak napi hat dinár fizetést kaptunk, rendszerint ötnaponként egyszerre harminc dinárt és mindig papírban, amit azonban csak vesztességgel váltottak be. Közkatonáink rettentő sokat szenvedtek, ma még nincs itt az idő, legalább is nem alkalmas hozzá, hogy részletesen foglalkozzunk ezekkel a panaszokkal . . . Én Szemendriában kerültem fogságba, prágai népfőlkelökből állt a zászlóalj.

. . . Így beszélt az ezredes szerbiai szenvedéseiről. Megmutatott néhány szerb ujságot, benne a képtelen hazugságokat a harcéri helyzetről és gyűlöletes támadásokat dinasztiánk és a „svábák“ ellen.

Ott voltam, amikor a bolgár királyné meglátogatta a magyar vöröskeresztes misszió kórházában a kiszabadított hadifoglyokat. A királyné leányaival, a két hercegnővel jelent meg a kórházban, megszólította és megajándékozta az összes katonákat. Hadifoglyaink kedves ötlettel lepték meg a bolgár királynét. Amikor a bolgár királyné távozóban volt, felemelkedtek ágyaikon és a bolgár nemzeti himnusz, a Sumi Maricát kezdték énekelni. Sumi Marica . . . énekelték a katonák, szívhez szó-

lóan és szivettépően, mert akármit énekettek volna, minden szivettépő és szivhez szóló lett volna ebben a szituációban. Könnyezett a királyné és a katonák is könnyeztek. Szivettépő Sumi Marica.

Az első bolgár hadsereggel

Pirot, november 15.

Az első bolgár hadsereg hadtáp-parancsnokságán mondta ma nekem Dimitrijev generális:

— A szerbeknek vége. Minden hír, ami a harctérről jön, teljes pusztulásukat mutatja. Az egész szerb hadsereg körül van kerítve. Foglyok vallomása szerint végképen demoralizálódtak, a katonák nem engedelmeskednek tisztjeiknek, eldobják fegyvereiket és hacsak lehet, megadják magukat. A király Nisből Mitrovicára, onnan Pristinába menekült. Ő is, a trónörökös is menthetetlenül fogságba kerülnek, ha idején ki nem siklanak valahogy. Különben van még utjuk a menekülésre. Ha Bojadzsew körül is zárja őket. Itt vannak a francia repülők. Repülőgépen megmenekülhetnek. . .

Bela-Palanka, november 16.

Találkoztam Franke német tábornaggyal, aki a vasúti vonalakat építő német katonákat inspiciálta Nis előtt. Most Szófián át Konstantinápolyba tart. Elakadt az autómobilja a feneketlen sártengerben. A trónörökös, aki inkognitóban Nisbe utazott, tudomást szerzett a német generális malőrjéről és megígérte, hogy visszafelé menet magával viszi a tábornagyot Szófiába. Franke generálissal sokáig beszélgettem a bolgár katonákról. Érdekes és jelentős, amit a tábornagy mondott:

— A bolgár hadsereg valóban meglepetés számomra. Nagyszerű katonák. A felszerelésük egyenesen fenomenális. Csudálatos, ahogy harcolnak és főként az a haladás a legmeglepőbb, amit a technikai csapatok fejlődése mutat.

Nis, november 20.

Engedélyt kaptam Bojadzsew tábornoktól, az első bolgár hadsereg parancsnokától, hogy kiutazzam csapatainak a Moraván túl harcoló frontjába. Meggyőződhettem személyesen a csapatok pompás felszereléséről és

ellátásáról, ami kifogástalanul bonyolódik le, elősegítvén a nagyszerű katonák harcképességét. A rettenetes balkáni hadiszíntér itt a legelviselhetetlenebb. A világháború összes harcterein nincsenek ehhez hasonló nehézségek. A bivalyok, amelyek a feneketlen sárban lassan, de biztosan előreviszik a trént, csak azok tudják ezeket a hallatlan akadályokat leküzdeni. Állati erő kell ide. Bivalyok ereje.

Bojadzsew generális megkérdezte tőlem, amikor a frontból visszatértem:

— Ugy-e, igazam volt? Nincs többé szerb hadsereg.

Valóban, a szerb hadsereg nem exisztál többé. Az ellenségből most már csak egy demoralizált sereg töredékei vannak, „sprengstüick“-ök, mint felrobbant gránát törmelékei a sárban. A híres szerb hősiességnek már egészen vége. Utolsó nagy erőfeszítésük volt Nis védelmezése. Azóta alig mulik el nap, hogy tömegesen meg ne adnák magukat. Legutóbb harc nélkül adta meg magát egy egész brigád. A szerb századok már alig állnak ötven emberből.

Mindössze egy momentum van még, valami halvány emléke a szerb hadsereg vitézségének. Egy intelligensebb fogoly altiszt vallotta a kommandón: a szerb tisztek rever-

zálist irtak alá, amelyben megfogadják, hogy élve nem kerülnek az ellenség kezei közé. A fogoly szerint több tiszt öngyilkos lett, amikor legénysége megadta magát. Többen elhagyták hűtlen csapataikat és egyedül menekültek. Többen áldozataik lettek hősiességüknek. Csapataik fellázkodtak ellenük és felkoncolták őket.

A szerb katonák legnagyobb része halani sem akar a Montenegróba, vagy Albániába való menekülésről. Eldobják fegyvereiket, s hazamennek a falujukba, ahol természetesen fogságba kerülnek. A szerb hadsereg pusztulására mutat, hogy uton-utfélen rengeteg fegyvert, gazdátlan lőszert találnak. Nisben százötven ágyu és huszezer fegyver került a bolgárok kezébe. És alig mulik el nap, hogy ágyuk ne kerülnének a bolgár csapatok birtokába. A föld alól, ahova sietős menekülésük közben nem egész kifogástalanul rejtették el a kétségbeesett szerbek.

Nis, november 21.

A prefektura épületében van az első hadsereg kommandója. Itt fogadott ma Azmanoff ezredes, Bojadzsew vezérkari főnöke és részletes előadásban ismertette az első bolgár hadsereg operációit a hadüzenet napjától kezdve

Nis elfoglalásáig. A kladovói találkozás előtt voltak heves csaták és Pirov előtt is sok vér folyt. Nis elfoglalása iskolai példája volt annak, hogyan lehet kevés áldozattal, csakis a helyzetek stratégiai kifejlődésének a felhasználásával döntő győzelmet aratni.

Érdekesekek a helyiségek, ahol az első hadsereg vezérkara dolgozik. Azmanoff vezérkari főnök Pasics dolgozószobájába került. Pasics írásai, levelei, jegyzetei még az asztalon és itt a telefonja is, rajta a szerb királyi címer.

A nagy teremben — valamikor a prefektúra díszterme —, a háború alatt a minisztertanács tárgyalóterme volt, most a bolgár vezérkar munkaterme, vagy műtő-terme. Valóban jobb elnevezés a német: Operations-Kanzlei. Véres operációkat csinálnak itt. A falakon az összes Karagyorgyék, maga Péter is, kiszurt szemekkel, s őt kivéve, akit e csonkítással megakadályoztak benne, valamennyien, a jó Karagyorgyék, festett szemeikkel kénytelenek nézni, sőt fixirozni a bolgár vezérkar munkáját.

Bolgár főhadiszállás, december 1.

Diadalmasan és fel nem tartóztathatóan nyomul előre az első bolgár hadsereg, bár a demoralizált szerb hadseregnél sokkal kemé-

nyebb ellenség áll az útjába: a hideg. A rettenetes balkáni hadszíntér ezzel még elviselhetlenebb. Térdig ér a hó mindenütt. Állandó hóviharak. Azt mondják azok a bizonyos legöregebb emberek, hogy 1881 óta nem volt ilyen hideg a Balkánon. A főhadiszállásra táviratok jöttek a hidegről: Szófiában 25 fok, Nisben 26, Plevnában 20, Küsztendilben 24 fok a fagypont alatt. A magaslati helyeken, ahol a harcok folynak, még nagyobb a hideg.

Bolgár főhadiszállás, december 2.

A Prizren körül folyt harcokból visszatért vezérkari tiszt mondotta nekem:

— Itt folytak a legelkeseredettebb csaták. Ez volt a szerbek utolsó komoly erőfeszítése. A menekülő szerbek nem tudták megmenteni az ágyuparkjukat és nagy tűzérségi anyagot hagytak a kezünkben. Legnagyobb részt francia ágyuk. Ellenük használjuk már őket.

Bolgár főhadiszállás, december 3.

Ötvenezer szerb foglyot ejtettek eddig a bolgárok, köztük alig van tiszt. Ugy látszik, igaz, amit a foglyok vallottak, hogy a tisztek valami reverzális-félét irtak alá, hogy élve nem adják meg magukat. Ma behozták egy

crvost. Jelen voltam a kihallgatásánál. A menekülő Péter királyra vonatkozólag faggatták:

— Nem igaz, — mondta a szerb orvos, — hogy a király súlyos, pláne halálos beteg volna. Még néhány nappal ezelőtt láttam. Az se igaz, hogy exaltálva a halált keresné és hogy harcoló csapatai közt akarna meghalni. Bizonyosan tudom, hogy lóháton Szkutariba ment, ahova immár meg is kellett érkeznie Sándor trónörökössel és Pasics miniszterelnökkel együtt. Automobilon menekült Pristinából, de az autó utközben elakadt és ezért kellett lóháton folytatni az útját. Utoljára Prizrennél láttam. Valóban nagyon megöregedett és összetört.

Bolgár főhadiszállás, december 10.

A nyugati fronton vége mindennek. A kocka itt eldőlt, a szerbeknek vége. Bojadzsew hadserege fényes együttműködésben a németekkel és az osztrák-magyar csapatokkal, teljesen megverte, sőt dekomponálta a szerb hadsereg gros-ját. Most a déli front felé fordul mindn érdeklődés és még valami az érdeklődésen túl, amit vasuton, a nis—üszkübi vonalon kell szállítani. Eddig hiába próbálták

meg az egyesült angolok-franciák-szerbek, hogy áttörjék a bolgár ércfalat. Teodorow tábornok második bolgár hadserege sikerrel visszaverte őket. Repülők jelentik, hogy az entente-csapatok sürgősen megerősítik Szalonikét, amit nyilván egy visszavonulás esetére készítenek elő. A francia csapatok hangulata — a beszállított francia foglyok vallomása szerint — elkeseredett. Fogalmuk se volt arról, hogy idehozzák őket. A színes katonák rendkívüli szervedéseket állnak ki az elviselhetetlen hidegtől. Egy francia sebesült, Avra. Lévy párisi soffőr, mondotta a kórházban:

— Uram, mi valóban kétségbe vagyunk esve. Eddig egy temetőnk volt, Gallipoli. Most itt a második: Macedónia...

Az utolsó proklamáció

Nisben, Pasics miniszterelnök néhai dolgozószobájában találtam egy plakátot, visszavonhatatlanul utolsó proklamációját a szerb kormánynak. Történelmi adat és dokumentum ez a plakát, főképpen annak a történelmi dokumentuma, hogy a szerb kormány utolsó leheletéig csalta és bolondította Szerbia szerencsétlen és halálraírt népét.

Igy hangzik szóról-szóra való fordításban az utolsó proklamáció, az utolsó hazugság:

=

A szerb néphez és hadsereghez!

I.

Az orosz cár üzeni nektek a következőket: „Tudjátok meg összes hiveink, hogy Bulgária a szláv eszme ellen árulást követett el, midőn alattomos háboruját megkezdte. A nagy háboru eleje óta perfidül viselte magát Bulgária. Mégis lehetetlennek látszott, hogy bekövetkezzék az, ami most, ime, mégis valóra vált. Bolgár csapatok megtámadták a mi hű szövetségesünket, Szerbiát, amidőn a szerbek vérüket ontva közösen harcolnak erő-

sebb ellenségek ellen. Oroszország és hatalmas szövetségesei mindent elkövettek, hogy a bolgár népet és királyát ettől a végzetteljes lépéstől visszatartsák. A macedóniai kérdés elintézése Bulgáriának az érdekében való volt és ez a szlávság érdekével is összeegyeztethető lett volna. Németországnak sikerült győzedelmeskednie ezzel a háborúval. Bulgária, amelynek ugyanaz a hite és vallása, mint a mienk, az az ország, amelyet csak nemrégiben szabadítottunk fel a török iga alól, mindig azonos volt Oroszországgal és a szlávssággal és most mégis ellenünk fordul. Az orosz nép fájdalommal látja Bulgária árulását, mert ez az ország az utolsó percig közel állt az oroszok szívéhez. Oroszország tehát hadba indul Bulgária ellen, hadba a szlávság árulója ellen, akit érjen el Isten büntetése."

II.

Oroszországon kívül Franciaország, Anglia és Olaszország is megüzenték Bulgáriának a háborút. Francia és angol csapatok már gyors előnyomulásban vannak. Orosz csapatok kiküldése naponta várható. A bolgár kikötők bombázása megkezdődött. A segélycsapatok már a szerb területhez közelednek. Szalonikiben naponta újabb csapatokat hajóznak ki.

III.

A bolgárok úgy tárgyaltak ezuttal is, olyan alattomosan, mint 1912-ben, amidőn

Ausztria-Magyarország tanácsát fogadták el. Ezuttal azonban el fog pusztulni Bulgária, az ország épp úgy, mint a királya; nemcsak azért, mert az osztrák-magyar és német csapatokkal együtt harcolnak, hanem azért, mert szembe mertek szállni Európa egész civilizációjával. Össze fognak morzsolódni a bolgár fegyverek, rajtuk az orosz felszabadító átkával, mert ezeket a fegyvereket Bulgária jóltevői ellen emeli és olyan országok ellen harcol, amelyek a kis országok jogait védelmezik.

=

Nisben, a hódítás első napjaiban más érdekes dokumentumokat is találtak. A szerb hivatalos lap, a Srbski Novine — régi stílus szerint — október huszadiki számában, tehát három nappal a bolgároknak Nisbe való bevonulása előtt egy táviratváltást közölt Péter király és a cár között. Péter király segítséget kért az orosz cártól. Felhívja a figyelmét, országának kétségbeejtő helyzetére. A cár válaszsürgönyében a legrövidebb idő alatt segítséget ígér, csak a szerbek maradjanak a helyükön és ugyanazzal a hősiességgel, amelylyel eddig harcoltak, tartsanak ki továbbra is. A hivatalos lap a táviratváltáshoz hozzáfűzte, mint hivatalos megjegyzést, hogy három orosz hadtest már utban van és a legrövidebb idő alatt Nisbe érkezik. Másnap evakuálták Nist és a hivatalos lap nem jelent meg többé.

A foglyok előadása szerint a táviratváltást egy hadseregparancs formájában közölték a szerb katonákkal is, és ahol Péter király megjelent, ott maga, előszóval közölte katonáival a cári ígéretet, az utban levő három orosz hadtestről. Péter király nisi lakásán találták meg a cár eredeti táviratát, azonkívül a pápai államtitkárnak, Merry del Valnak egy kézírásos levelét és az 1914 június huszonnegyedik-i pápai konkordátumnak az eredetijét. Az érdekes iratokat Boris herceg trónörökös kapta emlékébe Bojadzsew generálistól a születésnapjára, mint valóban nem közönséges születésnap ajándékot.

Nis, a szerb fő- és székváros

Széles utcáival, nagy tereivel, öreg parkok közepén, néhány egészen tetszetős épülettel s valami patinájával történelmi századoknak, valóban meglepő ez a Nis, mert sokkal jelentéktelenebbnek és hitványabbnak képzelné az ember, mindenekfölött kisebbnek és falusiabbnak. Nis egészen jó benyomást tesz, pláne az őszi verőfénynek abban a dekorációjában, amelyikben először jelent meg számomra, amikor megérkeztem. Nis olyan, mint egy magyar nagyközség, amelyik csak azért nem lett város, hogy megspórolja a polgármestertartás és az egyéb városi fényűzés költségeit.

Európa egyik legrégibb városa, Nagy Konstantin születési helye, az egykori Naissus, a mai Nis. Szerbia legfontosabb és legerősebb pozíciója volt. A szerb tragédiának egyik legvégső jelene Nis elvesztése. Nis volt a háboru kitörése óta Szerbia tulajdonképpeni fővárosa, a szerb udvar és kormány székhelye. Pasics állitólág az utolsó pillanatig nem hagyta el Nist és egy készenálló automobilon menekült csak,

mikor a város és vár feladása elkerülhetetlen kényszerűség lett a szerbek számára.

Nis Szerbia második legnagyobb városa, kerületi székhely a Nisava mellett, normális időkben körülbelül negyvenezer lakossal. Az erőssége nem modern, de jól felszerelt vár, a Nisava jobbpartján épült. Nis évszázadok óta kulcsa volt a Bulgáriába vezető utnak és ezért legnagyobb stratégiai fontosságú pozíciója Szerbiának. Az ókorban Nagy Konstantin építette gazdag várossá. Attila azonban hun csapataival feldulta és valósággal a földdel tette egyenlővé.

A XII-ik században jutott a szerbek kezére és azóta kisebb uralomváltásoktól eltekintve, birtokukban is maradt. Nagy Lajos a bolgár bánsághoz csatolta Nist. 1836-ban a törökök foglalták el. Hunyadi János azonban visszaszerezte. Badenj Lajos hadai 1689-ben Nis mellett a törökök felett arattak győzelmet. Százhat év előtt, 1809-ben Szindjelus szerb vezér Nis várát, melyet a törökök ostromollak, az ostromlókkal együtt a levegőbe röpítette. A második török-szerb háborúban, 1877-ben a törökök elfoglalták Nist, a várost csak a berlini kongresszus adta vissza a szerbeknek.

Ennyit Nis történelméről, mint Liebig-

féle huskívonatot, illik a podgyászban magunkkal vinni Nisbe . . .

=

A Pírot felől vezető országut a főutcája, ebből nyílnak a mellékutcák, amikben egészen rendes és városias házak emelkednek. Emeletes ház persze kevés van, csak a szállodák és nagyobb kereskedések, meg a hivatalos épületek emeletesek, a többiek földszintesek. A legtöbb ház kert közepén áll és ez ad a különben sűrűn telepített városnak bizonyos falusias karaktert. A várost közepén szeli át a Nisava, a melynek bal partján emelkedik tulajdonképpen a város, a tulsón a török vár és a kaszárnyák, meg a prefektus, meg a szégyenyegyed. A Nisava fölött modern vashíd, 1903-ban épült s már Petár király betüi vannak rajta.

Nis azon a napon, amikor Pasics nevezetes választát átnyújtotta Giessl bárónak, egyszerre megnőtt jelentőségében is, lakosainak számában is. A királyi család azonnal ideköltözött. Néhány napig a régi konakban laktak. Ez a régi konak olyan ósdi és hitvány épület, inkább fából, mint kőből épült, hogy már Milán király idejében lakhatatlannak találták. Nem is maradt itt soká a Karagyorgyevics-csa-

lád sem s a királyi familia számára kibérelték Popics Koszta kereskedő házát egy kis mellékutcában. Itt, egy szomszéd-házban lakott Pajur Iszidor és Sjur 'ueqzyp ΛΣΘ ΙηpΔΣΘ 'si sojs niszterek szegényes fogadóiban laktak.

A királyi palota egy közönséges vidéki házikó. Most Bojadzsew tábornok lakik benne. Mindössze öt szobából állott Péter palotája. Két hálószoba, két szalón és egy dolgozószoba. Fürdőszoba nem volt a házban. Egy öreg, kimustrált pléhkád, istenem, csak ülőkád szolgált erre a mellékes célra. A lakás berendezése változatlan maradt, mindössze a királynak és a trónörökösnek a tábori ágyát helyezték el a két hálószobában és a falakat teleaggatták a szerb és a montenegrói királyi család képeivel és az orosz cár jól sikerült portréjával. György herceg egyáltalán nem volt látható Nisben, mindig a harctéren volt, majd még idejében Franciaországba utazott. Sándor trónörökös gyakrabban volt itt, pláne az utóbbi időben, amikor Péter király viljacskabanjai tartózkodását félbeszakította és állandó tartózkodásra Nisbe utazott.

A trónörökösről, mint jó, lelkes és önfeláldozó katonáról beszélnek és becsülik is valamennyire, de Péter királyról nem is beszélnek. Egy kézlegyintéssel intézik el: tehetetlen

öregnek, beszámíthatatlan és kétségbeesett betegnek tartják és szánakoznak rajta. Nisben alig lehetett látni, csak az utóbbi időben gyakrabban, mikor törődötten és betegen — ahogy itt mondják — egészen megöregedve autóra rakták: a frontra ment . . .

Az összes miniszteriumok a prefektus épületében voltak. Ez épület körül gyakran volt látható a lengő szakállu Pasics, akiről azt mondják, hogy éjjel-nappal dolgozott. A prefektura első emeletén volt a szobája és ez sokszor a késő éjjeli órákig ki volt világítva. Az utcán is gyakran lehetett látni, rendesen az angol vagy orosz katonai attaséval, néha egyik leányával, aki a sebesült tisztek kórházában ápolónő volt.

A diplomaták jelenléte is alaposan megnövesztette a város tekintélyét és forgalmát. A követek többnyire államaik konzulátusaiban laktak, mert a legtöbb államnak azelőtt konzulátusa volt itt. A lapok szerkesztősegei is ideköltöztek a háboru első napján és a sok francia, angol, orosz és olasz hirlapíró és haditudósító csinált nagy forgalmat. A diplomaták a tiszti kaszinóba jártak, a külföldi tudósítók a Hotel Európa és az Orient szálló kávéházaiba. Sok katona is volt Nisben. Az új évfolyamokat itt képezték ki és itt volt a legfőbb intendatura

kommandója, ami a mi Etappen Oberkommandónknak felel meg.

Üzleti életéről itt alig lehetett beszélni. Legtöbb zárva volt. Az élelmiszerek nem voltak tulságosan drágák, mert ebben bizonyos bőség volt. Gyufával, cigarettával, petrolemmal és főként tüzelőanyaggal azonban nagy bajok voltak. Harminc—negyvenezer ember helyett egyszerre százhuszezer ember élt Nisben, sőt volt idő, amikor — a katonákon kívül — százötvenezerre emelkedett a lakosság száma. A tulzsufoltság természetesen érezhető volt s a kormány és a városi hatóságok nagy zavarban voltak a lakosság ellátásával. Mindig nagyobb lett a munkanélküliség, emelkedett a nyomor és végül, miután mindenki elment a harctérre, csak kenyeret kérők voltak és azok, akik a kenyeret kiosztották, kivéve a kormányt és a környezetét.

Az élet Nisben nagyon szomorú volt. Este kilenckor minden elsötétedett, mert a svába repülőktől féltek... A Hotel Európában egy oláh cigánybanda gondoskodott a szórakozásról és a városban volt még egy egyetlen mozi is, ahol — ki hinné? — német gyártmányú képeket adtak. És a plakátokról, melyeknek

ritó színeit még nem mosta el az eső, látható, hogy tulnyomóan olyan darabokat adtak, amikben lehetőleg sok a gyilkosság. És ebből az is valószínű, hogy az élelmes moziak nem ment rosszul, mert a gyilkosságnak itt határozottan volt publikuma.

A bolgár Nis

A meghódított Nis, a bolgár uralom alatt levő szerb főváros, amiből már csak nehéz következtetésekkel lehet visszatalálni az eredetire, általában a meghódított városok szokott képét mutatja és amik eltérések, azok a primitív nép tulajdonságaiból erednek. Galiciában és Orosz-Lengyelországban szentképeket, Madonna-szobrokat és Krisztus-kereszteket tettek ki oltalmat kérő talizmán gyanánt megriadt lengyelek és alattomos rutének, amikor közelített az idegen hadsereg.

A nisi szerbek nem kérnek oltalmat, ők még ijedtségükben is politizálnak. Mindenfelé fekete és fehér zászlókat látni a házakon. A fekete zászlók azt jelentik, hogy a háznak halottja van, természetesen hősi halottja. A fehér zászlók békés hajlandóságot jelentenek, bizonyos belenyugvást a történetekbe, megadást, beletörődést. Nisben a kétfajta zászló sokasága az, ami feltűnik. Sok, nagyon sok a fekete zászló, de rengeteg a fehér és láttam olyan szegényes házat is, ahol bizony egyéb híjján,

a ház urának vagy urnőjének inge, hálóinge vagy még intimebb fehér ruhaneműje volt egy rudra ráerősítve és ez a fehér zászló.

Nisben szép számmal éltek török eredetűek, sőt törökök is és ezek, amint a szerb uralom alatt nyilván elleplezték eredetüket és titkolni próbálták, most annál hangosabban hirdetik, mert a bolgárok előtt töröknek lenni kitűnő ajánlólevél. Sok házon látni lehet, úzleten is néhányon ki van akasztva a csillagos, piros török lobogó. Igen sok házon viszont bolgár zászló leng. Ennek az a története, hogy a bolgár katonai hatóságok Ferdinánd király és Boris trónörökös ünnepélyes fogadására tettek előkészületeket. A város közepén hatalmas diadalkaput emeltek bolgár felírásokkal, nagy zászlókkal és babérral sűrűn díszítve. A szerb benszülöttek érdeklődni kezdtek a dolog iránt és amikor megtudták, hogy miről van szó, feldisznítették a házakat bolgár zászlóval. Iő a lelkesedés.

Nis fehér-fekete, piros-zöld-fehér és török zászlós pompáját lényegesen emeli a primitív, de sokszínű és cifra diadalkapu a város közepén. Ezuttal csak átvonuló tüzérség és végtelen trén halad el alatta, de minden napra várják a trónörökös, esetleg a király látogatását. Azon a napon, amikor én érkeztem

Nisbe, inkognitóban ott járt már a herceg, a nisi szerbek nem is sejtették, hogy a fiatal tiszt ugyanaz, akinek kedvéért Nist olyan lázasan feldiszitették. A király látogatása egyelőre még bizonytalan, a közlekedési viszonyok olyan rettenetesen rosszak, egyszerűen lehetetlenek, hogy a király látogatása nyilván a vasuti közlekedés helyreállítása utáni időre maradjon.

Normális életről, főként üzleti életről nem lehet beszélni most Nisben. A lakosság legnagyobb része elmenekült, azok, akik Nisnek előkelőséget kölcsönöztek, a katonai és civilhatóságok legelőször mentek el, úgy hogy a város népessége alaposan megesappant. Minden huszadik, harmincadik üzlet van csak nyitva, az üzletek ajtóit, kirakatait nemcsak bezárva, hanem szigorúan bedeszkázva, mindenütt pusztulás nyomai, mintha utcai harcok lettek volna. Pedig nem voltak utcai harcok és e túlságos védekezés nem a bevonuló ellenségnek szól, hanem a tulajdon honfitársaknak.

Amikor a bolgárok Nishez közeledtek, teljesen felfordult a rend, a szerb csapatok felmondták az engedelmességet, a tisztek menekültek, a katonák eldobálták fegyvereiket és Nisben maradtak, mondván, ők nem men-

nek idegen országba harcolni. A Nisben visszamaradt katonák, akik a bevonuló bolgároknak később önként megadták magukat, a teljes fejtelenség és zürzavar időközét arra használták fel, hogy kirabolják a várost.

Az amerikai misszió egyik tagja fényképfelvételt adott nekem ezekről a jelentekről, a mik, mondotta, egészen forradalmiak voltak. A rabló katonák pusztító dühe átragadt a nyomorgó lakosságra is és asszonyok, gyerekek versenyeztek abban, hogy ki rabol többet. Mindent összeromboltak és kiraboltak s az üzletek most azért vannak eldeszkázva, mert a lakosság még mindig fél a szerbektől.

A bevonuló bolgárok valóban példásan viselkedtek, s bár itt a bolgárokkal szemben egyenlőre csak egy érzésről lehet beszélni, a gyűlöletről, kétségtelen, hogy a bolgárok bevonulásának egészen szokatlan előkelősége, az a rend, amit akkor és azóta is mutatnak, meghódította a nisieket. Német csapatok vagy a mi csapataink Orosz-Lengyelországba nem vonultak be méltóságteljesebben, mint itt a bolgárok és a rend és biztonság, amit itt a hódítók órák alatt teremtetek, szintén a német vagy osztrák-magyar rendhez hasonlíthatók csak. Mindenről gondoskodnak, szigoruak, de igazságosak.

Érdekes, hogy a bolgárok megállapították a szerb pénz kényszerárfolyamát s a katonák — nagy ázsióval — el is fogadják a szerb király képmásával diszitett váltópénzeket, éppen úgy, mint a francia szövegű papírpénzt. De a lakosság idegenkedik a saját pénzétől, sehogyse akarja elfogadni a szerb pénzt, amivel mindjárt el is árulják, hogy sok bizalmuk nincs már pusztuló hazájukhoz. A drágaság igen nagy, legnagyobb a szükség tüzelőfában, gyufában, zsirban, de mindezt enyhítik a bolgárok, mert ahogy a trén, amelynek rendkívül nehézségeket kell leküzdenie, megérkezik, mindig hoz valamit Nisnek is. A vasuti forgalom helyreállítása pedig teljesen meg fogja szüntetni az anomáliákat. Most nem látni mást, mint az utcán kolduló asszonyokat, gyerekeket, öreg embereket. Kenyeret kérnek és kapnak is.

Furcsa a mi konzulátusunk helyzete. Az osztrák-magyar konzulátus az egyetlen, amely megkezdte működését, a nép csak annyit tud róla, hogy „konzulátus“, s ez a szó most annyit jelent, hogy itt segítséget adnak. Reggelenként feketélik a tömeg az osztrák-magyar konzulátus háza előtt s Windisch-Graetz herceg kapitány és Fischer vicekonzul — mit te-

hetnek egyebet, — pénzt osztanak ki a szerb lakosság között.

Nisnek van még egy specialitása: a szabadon járó-kelő szerb foglyok. A fogságba ejtett szerb katonák száma annyira megnőtt, hogy lehetetlenség egyenkint, vagy nagyobb csoportokban őrizni őket, de fölösleges is, mert ezeknek a lerongyolódott, agyonhajszolt, megtépett embereknek eszük ágában sincs, hogy megszökjenek; boldogok, hogy itt lehetnek s a rettentő hajsza véget ért. Szerb halál-megvetés és hősiesség, — oh, hol van már ezektől, olyan alázatosak és megtörtek. Az utcákon egyedül járnak-kelnek, álldogálnak sarkokon és katonai épületek előtt, üldögélnék parkokban vagy alszanak a fűben. Szinte több szerb katonát látni, mint bolgárt.

A foglyoknak kétféle cédulájuk van, piros és fehér. A piros cédula azt jelenti, hogy a foglyok Nisben maradhatnak, illetőleg, hogy itt kell maradniok. A fehér cédula azt jelenti, hogy Nisből a cédulán jelzett helyre kell a hadifoglyoknak menniök. A cédulák megőrzendőek és kívánatra felmutatandók. Ez a magyarázata annak, hogy Nis utcáin szabadon járnak-kelnek a szerb hadifoglyok.

Van a meghódított szerb városoknak egy jelensége, ami a legjellemzőbb és ami Belgrád-

ban és Nisben és mindenütt ugyanaz. A lehajtott fejű, gyászruhás nők, mély gyászban az özvegyek, amint panaszos és szemrehányó, néha boszuálló tekintettel suhannak végig az utcákon. Az özvegyeknek ez a demonstratív gyászruhája az egyetlen ellenség, ami még Nisben maradt.

A prefektus

Este hat órákor megszűnik az élet Nisben. Kigyuladnak a villamos ívlámpák, amelyeknek üzemét német és bolgár katonák csodálatosan rövid idő alatt állították helyre. A villanylámpák szelid fehér fénye ilyenkor már egészen néptelen utcákat világít be, mert este hat órákor eltűnik az élet az utcákról. Az üzleteket bezárják, a kapukat becsukják, mindennek vége. Civileket egyáltalán nem látni többé, csak portyázó őrjáratokat és őrszemeket feltűzött bajonettekkel. Mindenkit feltartóztatnak, aki kimerészkedik az utcára, nyolc óra után már a katonáknak sem szabad kimenni, csak a tiszteknek van meg ez a joguk. Minden percben hangzik a kiáltás:

— Halt!

— Stoj!

És mindenki azonnal megáll, mert ha az első felszólításra nem áll meg azonnal, az őrszem a parancsa szerint tüzel. Egy meghódított városban, egy ilyen makacs ellenségnek, mint a szerbnek a fővárosában, valóban

nem is lehet máskép, rendnek kell lenni és rend nincs szigorúság nélkül. Nis szigorú rendjének az őre dr. Dīmítrov Ivan, Nis városának a prefektusa.

A fő-uton az egyik legszebb házban lakik, ott kerestem fel. A ház valamikor Stepán Jovanics szerb ügyvédé volt. A szerb ügyvéd elmenekült, csak az apja, egy öreg szerb pópa él még Nisben, a képe a falon, ő maga pedig személyesen megjelenik mindennap, talán azért, hogy meggyőződjék róla, hogy megvan-e még a fiának a háza.

A ház régi tulajdonosának, az ügyvédnek a névtáblája alatt most egy kis névjegy, egyszerű fehér kis vizit-kártya. Történelmi könyvnek egy kötetével ér fel a jelentősége:

<p>Dr. IVAN DIMITROV Préfet du Département de Niche Bulgarie</p>
--

A prefektus ur kérdéseimre a következőket mondotta el a nisi állapotokról:

— Kifogástalan a közbiztonság. A szerb lakosság, amely tagadhatatlanul ellenséges érzésekkel viseltetett irántunk, ugylátszik, egészen megváltozott. Azt hiszem, a háború szo-

moru tanulságai változtatták meg őket, vagy talán az összehasonlításra kínálkozó alkalom fordította őket a mi pártunkra. A szerb katonák visszavonulásuk útján mindent kiraboltak, felgyújtottak, elpusztítottak; ezzel szemben a bevonuló bolgár ellenség kifogástalanul viselkedett, nem rabolt, nem pusztított semmit, szigorú rendjével csak a köz és vagyon biztonságát növelte. Mindezideig nem történt semmi rendellenesség és a bolgár hatóságok mindent elkövetnek, hogy a nyomort lehetőség szerint enyhítsék. Itt rettentő és semmi máshoz nem hasonlítható a nyomor, itt mindenkinek van valakije a harctéren; mindenkinek a kenyérkeresője van ott. A múlt esztendőben, nyáron százötvenezerenél több ember lakott Nisben, ma körülbelül nyolcvanezren lehetnek. A hangulat igen kedvező ránk nézve, mert úgy látom, hogy a lakosság megelégtelt a háború elviselhetetlen szenvedéseit, most már egykedvű lett, sorsába beletörődő és nem bánja, akármi történik, csak nyugalma legyen.

A prefektus ur elmesélte még, hogy a bolgár-török háború idején hasonló megbízása volt, akkor a rodostói kerületnek volt a főnöke. És hogy nekem, magyarnak örömet szerezzen, megemlítette, hogy midőn 1912 március huszonnegyedikén Ferdinánd király

Rodostóban volt, kegyelettel felkereste az összes magyar emlékeket és az emléktáblák magyar felírását ő fordította le a kíséretének.

— Rodostóból — mondotta a prefektus — a bolgár király tizenhét táviratot küldött magyarországi barátainak.

— Milyen nyelven? — kérdeztem.

— Egészen természetesen: magyarul! — válaszolta büszkén a prefektus.

És még büszkébben fűzte hozzá:

— Oh, a mi királyunk kitűnően beszél magyarul, és a király titkárja magyar ember és a királyné titkárnője is magyar...

Végül, hogy teljes legyen az örömöm, még egy érdekes ujságot tett hozzá:

— A trónörökös, Boris herceg három év óta rendszeresen tanul magyarul! — mondta a prefektus. És már kitűnően beszéli a magyar nyelvet.

Az embernek Nisbe kell menni, hogy ilyen kellemes szenzációkról értesüljön.

Nis, a nagy temető

Ez az egész Nis tulajdonképen egy nagy temető, egy óriási központi katonai temető. Ágyuk nem dörögtek itt, a mi katonáink nem harcoltak Nisért, s mégse valószínű, hogy ennél nagyobb, ennél megrendítőbb és véresebb csatatere lenne az egész világháborúnak. Itt nem voltak ütközetek, megerősített állásokat megvívó rohamok se voltak és itt haltak mégis legtöbben hősi halált és e hősök halála talán mindegyikénél nehezebb és fájdalmasabb volt. A pusztuló Szerbia háborus fővárosa, egy nemzeti lét ravatalos háza ez a Nis, de nekünk elsősorban egy megszentelt temető, sok-sok-ezer magyar és osztrák katona temetője és még harmincezer martírnak a kinspadja.

Az ember megérkezik Rómába és első utja a Szent Péter-templom. Az ember megérkezik Párisba és megcsodálja az Eiffel-tornyot. Az ember először kerül Budapestre és felmegy a budai várba. Az ember megérkezik Nisbe és kimegy a temetőbe.

Temető, ezt csak bizonyos tulzással lehet

mondani, mert temető tulajdonképpen nincs is. A szerbek vallásosak, babonások és tisztelik a halottaikat. A temetők a régiek, a rendesek, a kegyelet jól gondozott promenádjai itt. A háboru azonban átalakította Nist, amikor a foglyokat hozták, amikor a kiütéses tifusz, a nagy járvány kezdődött.

Nis nem lett egyéb, mint egy óriási temetkezési vállalat. *Entreprise des pompes funébres*. Nisnek csak a környéke lett fontos és forgalmas, ahová garmadával vitték a halottakat, a környékben a föld alatt többen laktak, mint rendes körülmények között Nisben, a föld fölött. Nis szerepe csak az volt, hogy rendszeren szállítsa a halottakat és Nis ennek a feladatnak pontosan megfelelt.

Koporsókészítés és árusítás lett a legjobb foglalkozás Nisben. Az asztalosok vagyont ke-restek és élelmesebb fűszerkereskedők, papír- és könyvkereskedők, sőt női kalapkereskedők is, aztán mindenki, akinek az üzletét megbénította a háboru, gyalulatlan, fehér fából rozszul összerótt koporsót tettek ki az üzletek elé, mint cégért és szép forgalmat csináltak ebben a szomorú cikkben, amiben a télen óriási volt a kereslet. Tény az, hogy Nisben a tél folyamán százhuszezer ember halt meg ragályos betegségben. Sok ezer fogoly, nyolcvanöt-

kilencvenezer szerb katona, polgári lakos és idegen és százharmincnyolc orvos.

Felkerestem azt a temetőt, ahová a mieinket, a mi ezreinket temették. Automobilon egy félóra Nistől, a piroti országut mentén s a szerb, aki kalauzolt, érdeklődésemre, hogyan vitték ilyen messze a halottakat, ezt válaszolta:

— Szekereken szállították őket. Négy-öt, esetleg nyolc koporsót is egy bivaly-szekéren. Ha volt szekér...

— És ha nem volt?

— Ha nem volt, gyalog cipelték ki a halottakat.

— Kik?

— A hadifoglyok.

Az autó megáll a keresztutnál. A sár már eddig is a küllőkig ért. A bolgár katona-soffőr nem tud tovább menni és a szerb vezető sem ismeri a kocsutat. A sarkon egy nagy épület, körülötte fából épült barakkok. A nagy épületen és a barakkokon vörös-keresztes zászlók. Az amerikai misszió kórháza volt itt, Lady Shelley, a kórház vezetője még mindig itt van.

A lady ősz pergamenarcu matróna, megmutatja az utat a temető felé.

— Föl, ezen a dülő uton jobbra, a sok

sűrű kereszt a hegyoldalban, olyan, mint egy szőlő, ugy-e?

Az amerikai hölgy elmondja, hogy a halottak szállítása óriási forgalmat csinált az ablaka előtt. Mindennap vittek halottakat, egyszer többet, egyszer kevesebbet. A hadifoglyok sorsáról nem tud, mert az ő kórházában leginkább szerb sebesült katonákat kezeltek és csak elvétve, nagy ritkán osztrák vagy magyar hadifoglyokat. Kórházát október utolsó napjaiban evakuálták és valószínűleg haza is megy bár nincs kizárva, hogy itt marad és felajánlja szolgálatait a bolgároknak.

Az amerikai misszió-kórháztól még egy negyedóra gyalog ut a temető, valóban a hegyoldalban, messziről olyan, mint egy nagy tizholdas szőlő. Nincs kerítése és nincs kapuja, nincs itt semmi, amit megszoktunk a temetők-nél, de meglepetésszerűen van itt egy improvizált fából-vályogból épített kis rozzant kápolna.

Rengeteg sir, sűrűn egymáson, és nincs közöttük se ut, se mesgye és parcellákba sincsenek osztva, erre itt nem volt se idő, se hely. Alacsonyak és hevenyészettek a sirok, hogy mennyi, azt nem lehet megszámolni, mert a sorok olyan végtelenül hosszúak, hogy szinte a horizont végéig érnek, és még csak hozzá-

vetőlegesen se lehet kiszámítani, hogy tulajdonképpen mennyi ezer lehet. Minden siron van kereszt, persze nem valami rendes, szabályos és ép, hanem össze-vissza, repedezett, töredezett, épen hogy összeálló kereszt. Mindegyiken felírás, a hátulsó oldalon az évszám: 1915. Elöl a név. Én sehol se láttam, hogy gunyolódó nevek, rajzok lettek volna a keresztteken, ahogy mesélték, s amit az itteni viszonyok között fel is lehetett volna tételni.

Az első sorban, mindjárt a kezdetén, elkezdtem olvasni a neveket. A temető a hadifoglyok temetője volt és hogy mégis elvétve találni szerb neveket, annak csak az lehet az oka, hogy nyilván azok is ragályos betegségben haltak meg a fogoly-táborban, mint a foglyok majdnem valamennyien, vagy ami valószínűbb, a szerb hangzású nevek viselői délvideki szerbek és csehek, akik itt nagy számmal voltak. Az első sorban a nevek:

Josef Bittmann.

Rok Colekovics.

Adam Hochmann.

Jakob Kovacsevics.

Vojtek Tiha.

Adalbert Borasol.

József Mihály...

Nem lehet tovább olvasni és nem lehet

tovább irni. Az eső és a hó legtöbbszörre leg-
 mosta a ceruzával írott neveket, amiket alig
 lehet már kibetűzni a korhadó fakereszteken.
 Ez a nisi temető, nagy néma csatatér, hol
 marad ettől Limanowa, vagy Gorlice, pedig
 itt nem is voltak csaták, nem robbantak föl
 aknamezők és nem kaszáltak katonákat gép-
 fegyverek, a halál legélesebb kaszái.

Valahonnan, mint egy sirból, előbujik —
 a sirásó. Öreg szerb paraszt.

— Tíz éve vagyok sirásó Nisben. Mult
 évben karácsonykor kerültem ide. Nem tudom,
 mennyi itt a sir, ki tudná azt megmondani.
 Legtöbb munka hat-nyolc hónappal ezelőtt
 volt, amikor reggeltől késő estig kellett dol-
 gozni. Március-április lehetett, tavasz kezdete,
 de még nagyon hideg volt, a föld fagyott és
 kemény, alig lehetett belevágni az ásót. Csak
 katonákat temettünk. Mindenkit koporsóba,
 mindenkit külön sirba, rendesen eltemettünk.
 Sokszor pap is jött ki, rendesen osztrák pap.
 Később már nem jött pap. Én magam imád-
 koztam, meg a többi hadifogoly katonák, akik
 segítettek a sirt ásni. Hogy mennyit temettünk
 naponta? Egyetlen napra emlékszem, amikor
 nem volt temetés. Husvét körül volt ez. Ren-
 desen husz-huszonöt temetés volt, de egy nap
 volt, amikor háromszázhusz halottat temet-

tünk el. Kérem én látom, hogy az urak idegenek — mondta ijedt alázatossággal a nisi sirásó — tessék nekem elhinni, hogy én tisztességesen végeztem a dolgomat, mindenkivel egyformán, nem úgy, mint abban a temetőben, ahová eleinte temették a tifuszosokat koporsó nélkül, közös sirba, mésszel leöntve, sokszor lovak meg ökrök tetemével együtt...

Az öreg szerb sirásó nem győzte eléggé hangoztatni az ő önfeláldozó és rendkívüli szolgálatait. „Érdemeit“.

„Repülni tanul...”

Magyar katonák Nisben, ugyanazok, akik néhány nappal ezelőtt még szomorú hadifoglyok voltak és lehajtott fejjel, megtörtén sé táltak tömlőceik körül, most — micsoda metamorfózis! — ők az urak Nisben. Ha sebesültek, ha betegek, ha bénák és rokkantak, nekik áll most a világ. A bolgár csapatok talán öthatszáz foglyot szabadítottak ki, legnagyobb részük már elutazott, az elsőekkel még Szófiában találkoztam, a második nagy transzporttal Pirotnban. Nisben mindössze negyvenhét osztrák-magyar katona, volt hadifogoly maradt. Amerre megy az ember ebben az óriási közösségben, mindenütt csak a mi katonáinkat látni, a mi negyvenhetünket, amint mohón és boldogan lélegzenek föl a váratlan szabadságra.

Legtöbbször új uniformis, zöldes-kék, csukaszürke, amit még télen küldtek a foglyoknak Bécsből és Budapestről, de a szerbek nem adták át nekik, ahogy a pénzeket is elejtették kikézbesíteni. A volt hadifoglyok

most megtalálták a kaszárnyák és kórházak raktáraiban a nekik szánt egyenruhákat. Gyorsan beöltöztek az új egyenruhákba, de vannak, akik régi, megviselt ruhájukhoz ragaszkodnak, a gyűrött bluzokhoz, amiken a csillagok papírból vagy a gallér celluloidjából valók és úgy vannak odaragasztva a parolira. Sokan hordják még a régi sapkát, amiről hiányzik az F. J. I. felírásu rózsa, mert elszedték a szerb katonák sokszor úgy, hogy a sapkából is kitéptek vele egy darabot.

Heves hóvihar, istenitélet után egyszerre kiderült, ragyogó, szinte tavaszias lett az idő. Az őszutónak ebben a pompájában Nis olyan, mint egy szép, kis vidéki magyar város. Az utcákon sok ember, bolgár katonák, amint átvonulnak a városon, szerb foglyok, amint bizonytalanul, legtöbbször kíséret nélkül ténferegnek s végül a mi csukaszürkéink. Az első, akivel találkoztam, egy őrmester. A jobb lábára sánta, mankóval jár, egy másik magyar katona mellette és hangosan beszélgetnek.

— Azt mondta a Windischgraetz herceg kapitány ur, hogy holnap mi is hazamegyünk.

— Nem bánom, ha holnapután is, de már menjünk csak,

Az őrmester: Gellért Gyula.

— Hova való?

— Budapestre.

— Mi a civilben?

— Színész. Kecskeméten játszottam utoljára.

Őrmester Gellért mindjárt el is mondja egész történetét. Tavaly decemberben, a visszavonuláskor sebesült meg, három súlyos sebe volt, karján, combján, térdén; négyszer operálták. Ő maga nem panaszkodhatik, őt — mert színész — nem bántották, sőt egy Gurtics nevű szerb őrnagy „protekciózott“ is vele és Vlnicska-Banjába küldte, hogy a meleg fürdő rendbehozza a sebeit. De a társaival annál rosszabbul bántak.

Az őrmester kísérője, Vas Gábor, Kun-szentmiklósról való, Molináry-baka, már nagyon panaszkodik.

— Aljas módon bántak velünk a kutyák. Veri is most őket az isten.

=

Meginvitálnak magukkal a kórházba, mondják, a kórházban vannak még harminc-negyvenen, akik itt maradtak, legtöbb súlyos sebesült, vagy beteg, de vannak néhányan egészségesek is, akiket valahogyan itt felejtettek. Az Obilicsni-lovasezred kaszárnya épüle-

teiben vannak a kórházak; itt voltak — az istállókban! — a fogolytáborok és a kaszárnya épületeiben a kórházak. A városon túl, a Nisava tulsó partján van a kórház, Konyusnica-kaszárnya, vagy ahogy a magyar katonák elkeresztelték: a Konyicska-kaszárnya.

A súlyosan sebesült hadifoglyok legtöbbje magyar. A magyaroknak csak egy kérdésük van, csak egy a gondolatuk természetesen: — Mikor kerülünk már haza?

Beszélgetek a katonákkal. Az egyik, egy pesti nyomdász. december hatodikán sebesült meg Valjevónál. Már meggyógyult. Véletlenül hagyták itt . . . Egy 69-es baka sebe még mindig nincs begyógyulva. Azért maradt itt.

Egy honvéd, Fajsza való a jó magyar, beszéli:

— Az én életemet a — kártya mentette meg. A marusováci fogolytáborban voltam, ott kártyáztam a sebesültekkel. Egy délvidéki szerb katonával összetalálkoztam, aztán megszurkált, mert csalt. A szurt sebekkel hoztak be a spítálba, így maradtam itt . . .

Két cseh fekszik egymás mellett: egyik a 102-ik, másik az 54-ik gyalogezredből. Sebesületlenül kerültek fogságba. Mind a ketten vasutépítésnél sebesültek meg. A szerbek vas-

utat építettek a Gramadánál, Nistől északkeletre, Bulgária felé. Az építkezés olyan elővigyázatlanul történt, hogy a hadifoglyok előadása szerint legalább ötvenen meghaltak s több százan megsebesültek.

Egy szatmármegyei honvéd is ezekre panaszkodik és dicséri a horvátokat, akik inkább eltűrték a rettenetes bánásmódot, de nem törtek meg, nem hagyták magukat elcsábítani. Egy másik azt panaszolja, hogy a leveleit nem kapta meg.

— Losnicánál kerültem súlyosan sebesülve fogságba — beszéli egy hatos honvéd. — Legnagyobb panaszom, hogy a leveinket, pénzeinket, csomagjainkat ellopták. De meg kell hagyni, az ápolónők, pláne az orosz testvérek, a „russzinák“ nagyon jók voltak hozzánk.

Az összes volt hadifoglyok nagy hálával és elismeréssel beszélnek egy orosz orvosnőről, dr. Dawidow Anna orvoskisaszonyról, aki valóságos önfeláldozással gyógyította a betegeket és különösen az üldözött magyarokkal bánt nagyon jól. Egy magyar orvostól megtanulta a legszükségesebb magyar szavakat és kifejezéseket is, hogy a betegekkel megértethesse magát.

Egy öreg magyar, negyvenhárom éves, a

biharmegyei Hosszupályiba való, népfölkelő honvéd mondja el így az ő szomorú sorsát:

— A mozgósítás előtt jöttem haza Amerikából. Egy órát se töltöttem az udvaromon, bevonultam. Decemberben kerültem fogságba, bomba-golyó sebesített meg. Sohase hittem, hogy még egyszer hazakerülök. Most se tudok igazában örülni, mert a lelkemben mindig csak a sok bajtársamra gondolok, akik itt maradtak . . .

Találkoztam az udvaron, a kórház udvarán a szerb főorvossal, aki itt maradt és végzi tovább a munkáját. Hallottam róla, hogy intelligens ember, jó orvos, Párisban, Pétervárot, Svájcban élt és a háború kezdetén, bár már túl van a korhatáron, s nem katonaköteles, Svájcból jött vissza hazája szolgálatára.

— Doktor ur — mondtam neki — ön egy derék, jó orvos, a legjobbakat mondják önről. Hogyan és mivel tudja megmagyarázni ezt a nisi pusztulást, ezreknek a szörnyű halálát, katonáink ezreinek a szörnyű halálát.

— Uram — válaszolt az orvos, — erre könnyen megfelelhetek. Amikor az ember ítéletet mond, minden körülményt objektív mérlegelés alá kell venni. Ön elpanaszolja az

önök katonáinak a szörnyű halálát. Valóban szomorú, bár biztos szám adatot nem tudok róla, azt tudom, hogy rettentő sokan haltak meg mindenféle tifuszban. De hát — mondjuk — ez 30.000. És meghalt legalább kétszerennyi, legalább 60—70.000 nisi lakos és legalább 10—20.000 szerb katona. Összesen legalább 100—120.000-en haltak meg egy év alatt a járványokban. És százharmincnyolc szerb orvos is meghalt. Mi mindent elkövetünk, mi mindent megpróbáltunk, de siker és eredmény nélkül. Mi belepusztultunk, de nem mentünk semmire. Isteni végzet volt ez a pusztulás, bele kell nyugodni . . .

Aztán Szerbiáról beszélgettünk. Arról, hogy mi lesz Szerbiából.

— Hogy mi lesz Szerbiából? Hogy ki az oka? Hogy kellett volna történnie?

A szerb főorvos néma lett, nem válaszolt. De a némasága és a mód, ahogy nem válaszolt, elárulta, hogy hazája menthetetlen állapotával egészen tisztában van.

=

A kórház-udvar közepén áll egy osztrák-magyar egyenruhás katona; már egy óra óta látom, hogy ott áll, mereven, a helyéhez szögezve, el nem mozdul a helyéről, csak néha

emélgeti meg a karjait, mint a sas, amelyik a szárnyait próbálgatja, de azért nem száll el.

— Ki ez? — kérdeztem az egyik katonától.

— Vozár József honvéd, Kiszácsról való, Bács-Bodrog megyéből.

— És mit csinál itt az udvar közepén?

— Repülni tanul! . . .

— Mit csinál?

— Repülni tanul! — ismétli a katona némi csodálkozással a hangjában, hogyan lehet ezt az egyszerű dolgot meg nem érteni. Nem tud repülni, tehát repülni tanul.

Repülni tanul?! — ismétlem magamban megdöbbenve és látom a szegény katonát, amint néha, egy helyben maradva, aprókat lép fölfelé, mintha fölemelkednék, a kezeit pedig, mint szárnyakat csapkodja.

Szegény katona megőrült. Határozatlanul, betegen néz maga körül. Nem lát semmit. Repülni tanul.

— Nem volt ennek semmi baja, ez volt a legjobb a cugban, pedig már öreg gyerek. Itt vette el az isten az eszét, de úgy, hogy tegnap például bele akart ugrani a nagy vándlingba, amiben a levest főzték. Bele akart ugrani a forró levesbe. Itt, a fogolytábor mellett voltak a francia repülők, itt gyakorlatoztak, innen

repültek föl mindennap. Szegény Vozár, életében nem látott repülőgépet, ez a csoda elvette az eszét. Váltig azt hajtogatta, hogy a masinák érte jönnek, és hazaviszik a kis családjához Kiszácsra. De hát ő nem tud repülni, előbb megtanul. Azóta — hat-nyolc hónapja — ott áll az udvar közepén, várja, hogy hazarepülhessen . . .

Ennél meghatóbb, ennél szomorubb történetét nem hallottam még a háborúnak, s szomorubb és meghatóbb sebesültet se láttam, mint ezt a szegény kiszácsi honvédet. Ahogy itt áll, a nisi kórház udvarán és kezeit, mint szárnyakat emelgeti, próbálja, csapkodja és nem tud felszállni. Mintha százvezrek sorsának volna szomorú szimbóluma. Akik állnak — állnak távoli udvarok közepén és emelgetik a szárnyukat, hogy hazaszálljanak a kis családjukhoz, Kiszácsra, Bács-Bodrog megyébe.

Nyolc istálló: a nisi fogolytábor

A nisi fogolytábor, ahol a szerbek az osztrák-magyar hadifoglyok ezreit őrizték, nem dohos tömlőcök, vagy romladozó régi várépületek, nem régi veszedelmes házak és korántsem improvizált új barakkok. Nyolc óriási, nyolc rettenetes, nyolc rohadt levegőjű, halálos istálló a nisi fogolytábor. Istállók, amik most, hogy a szerbek kitakarodtak innen, visszakapták eredeti rendeltetésüket, lovak és ökrök állnak bennük és csodálni kell még az állatokat is, hogy ebben a szennyben, ebben a fojtogató atmoszférában, ebben a pokolban nem pusztulnak el. Az emberek mindent kibírnak. Az nem is lep meg, hogy a katonák, akiknek itt a dolguk, ezt a gyilkoló levegőt kibírják.

A városon kívül, a sártengereken túl, a Mala Beograda városrészben van az elátkozott lovassági kaszárnya. A kaszárnyaépületekben voltak a sebesültek és betegek és az istállókban a hadifoglyok. Az első ilyen istállón,

amibe belépünk, ez a felírás cirill betűkkel:

KONYUSNICA 2 ESKADRON 1

KONYICKOG

PUKA „ OBILICSA „ 5.

A kapu mellett egy kis szoba, egész tűrhető, valamikor a kaszárnya inspekciós helyisége lehetett, az istállók új rendeltetése alatt az őrség lakott benne. A sarokban egy zsák, mint lehangoló és sok mindenre figyelmeztető emlék, egy zsák, tele a mi katonáink sapka-rózsáival: F. J. I. és I. F. J. felírással. Egy honvéd, aki kísér bennünket. magyarázza:

— Elszedték tőlünk a sapkarózsákat, ha nem is kellett nekik. Aztán parancsba jött, hogy nem szabad viselniök, azért elvették mindig és ebben a zsákban összegyűjtötték.

Az istálló egy óriási szemétdomb és nem az istállók rendes állati illatát kell hozzáképezni, hanem valami gyilkos és fojtogató szagot, hulla-szagot, halál-szagot. Egy sarokban százszámra szakadt, lerongyolt csukaszürke egyenruhák, szétmállottak a pizsoktól, levágott al-

sóruhák, talpnélküli cipők, lyukas sapkák egy nagy piramisban. Ezek az egyenruhák azoké a szerencsétleneké, akik a fogolytáborban meghaltak. Legtöbben persze kiütéses tifuszban haltak meg, vagy más ragályos betegségben. A ruhákat letépdették a halottakról és ahelyett, hogy elégették volna, itthagyták, hogy megfertőzze a többieket.

Nyolc istálló volt a fogolytábor, külsőre egyformák ezek az istállók, belsőre még inkább, csak nagyságra különböztek. A legkisebb istállóban, amelyikben összesen kétszáz lónak volt helye, kétezer hadifogoly volt összehéberelve.

— Egy-egy ilyen boxban, amelyben most ez az ökör áll, tíz hadifogolynak volt helye. Egy hónapban egyszer kaptunk alomszalmát, de már akkor rohadt volt a szalma, amikor kaptuk. Ugy feküdtünk egymás mellett, mint a heringek! — meséli egy volt hadifogoly.

Pontosan itt senkise tud egy adatot sem, de különböző előadásokból az látszik legvalószínűbbnek, hogy a nyolc istállóban eredetileg harmincöt-negyvenezer fogoly volt, a számuk a téli rettentő halálozásokkal esett és azzal, hogy az egészséges hadifoglyok közül sokat elvitték különféle munkákhoz. Olyan nehéz munkához nem vihették a foglyokat,

se olyan fogolytáborba, hogy ne örüljenek a Nisből való menekülésnek. Ez a nyolc istálló volt a foglyok pokla, itt el kellett pusztulniok.

Itt nem csoda a sok betegség és az se meglepő, hogy mindennap tömegesen haltak meg a szerencsétlen foglyok kiütéses tifuszbán. A hadifogságból épen megmentett honvéd beszéli:

— Egészséges és beteg itt feküdt, itt, egymás mellett. Mi egészségeseknek voltunk elkönyvelve, ide orvos alig tette be a lábát. Mi magunk tudtuk, hogyha egyiknek vacogni kezdett a foga, ha forróságtól kicserepesedett a szája, ha apró kis pontok jelentek meg a testen, hogy vége van, hogy néhány nap múlva vihetjük... Állati módon folyt a vizsgálat az istállókban. A szerb altisztek, akik a felügyeletet teljesítették, reggelenként végigjárták a boxokat, benéztek mindegyikbe és megszámlálták a foglyokat: egy-kettő-három-tíz, ha megvolt, tovább mentek. A „narodnik“ sokszor észre se vette, hogy az egyik boxban halott fekszik. Szólni nem lehetett neki, mert nem tűrte, ha kérdés nélkül megszólítottuk. Mikor a halálozási percent igen magasra szökött, a szerb altisztek kénytelenek voltak figyelmebben kezelni a kérdést. Végigjárták a boxokat a reggeli inspekciónál, és ahogy a katonák

egymás mellett feküdtek, rugdosták őket. Amelyik nem mozdult, amelyiknek megmerevedett, kihült tagjai nem rándultak meg a rugásra, az halott volt. Azt kihúzták és délután eltemették.

Az istállók környékén, egy sár- és trágyatengerben, itt is legfőljebb egy száz-kétszáz méternyi körzetben, sétálhattak a foglyok. Reggelit és vacsorát nem kaptak. Reggel kaptak egy darab kenyeret, az ebéd mindennap főzelék volt, bab, vagy krumpli, nagyritkán volt benne hus. A konyhában cseh és délvidéki szerb katonák dolgoztak és ezek, valamint bárataik egészen jól éltek, mert a hus és főzelék, amit a foglyok számára kiadtak, elég rendes volt. Magyarok lenni, ez volt a legrosszabb ajánlólevél és a magyarok szenvedtek legtöbbet minden tekintetben. Dicső, hogy ezek a közönséges emberek hőiesen tűrték a szenvedéseiket.

Egy magyar hadifogoly mondta el nekem:

— Mikor láttam, hogy a magyarokkal bánnak a legrosszabbul, az még inkább megacélozott és megerősített. Csak le kellett volna tagadnom, mindjárt jobb dolgom lett volna. De nem tettem. Mikor láttam, hogy minket gyűlölnék a legjobban, csak akkor lettem rá igazán büszke, hogy magyar vagyok.

Fizetésről, amit nálunk kapnak a foglyok, itt persze szó sem volt. Az összes érkező pénzeket elsikkasztották és a cenzura egyedül arra vigyázott, hogy olyan leveleket tartson vissza, amelyek pénzküldeményekről szólnak, amelyekben említés van arról téve, hogy a hadifogolynak hazulról pénzt küldtek. Csomagokat waggonszámra és utalványokat kötegekben találtak a bevonuló bolgárok, valamint a vörös kereszt küldeményeit is. Ypsilanti hercegnéről nagy hálával beszélnek a foglyok és a semleges diplomaták látogatásáról is elismerik, hogy valami hasznuk volt belőle. Miután hónapokig fagyasztó télben takaró nélkül feküdtek, a bukaresti amerikai követ közbelépésére takarókat kaptak.

A tiszteknek valamivel jobb dolguk volt. Ők a régi török várban és a környékbeli házakban laktak. Szolgákat is tarthattak, fizetést is kaptak és a menázsit maguk kezelték. Egy pár szökési kísérlet azonban beszüntette az ő viszonylagos szabadságukat is, nem mehettek többé az utcára. Lakásaikat megnéztem. Dohos szobák, patkányokkal tele, évszázados várépület helyiségei, mindössze az a különbség, a légénységi hadifoglyok istállóival szemben, hogy külön voltak, vagy kisebb cso-

portokban, hogy nem a csupasz földön és rohadt szalmán feküdtek.

El lehet képzelni, hogy a hadifoglyok számára e rettentő szenvedések között mit jelentett a bolgárok közeledésének hire, a szabadulás hihetetlen, de egyszerre megvalósult reménye, a teljes megváltás. A hadifoglyok hallottak már valamit beszélni arról, hogy a bolgárok minden vonalon győznek, hogy északról, északkeletről és keletről közelednek Nis felé.

És egyszerre november harmincadikán a horizont végén, a Nist északkeletről környező hegyek fölött fehér shrapnellfelhők jelentek meg, aztán az ágyuk egyre hangosabban szóltak és a shrapnellfelhőcskék egyre sűrűbbek lettek. Szívárvány volt ez a hadifoglyoknak, halált jelentő shrapnellfelhők még nem voltak olyan öröm okozói és boldogság hirnökei, mint ezuttal. Ekkor történt, hogy a meggyötört hadifoglyok örülni mertek és halkán, aztán talán kissé hangosabban is örültek, szabadulásra gondoltak és boldogok voltak.

Ekkor történt a felháborító eset. A felügyelő szerb katonák jelentést tettek a demonstrációról. Narodnik Jovó Arangyelovics — így hívják a gyilkost — négy katonát halálra ítelt. A Nisava partján, hogy eltemetni se

kelljen őket, a víz mellett hajtottá végre a halálos ítéletet. A víz szélére állította a négyet, akiket a tüntetés vezetőinek tartottak és ott lőtték le őket. Az egyik, egy állítólag Ecker nevű őrmester csodálatos módon megmenekült; az éj sötéttségében a Nisavába ugrott és eltűnt a habok között üldözői elől. Ő mondta jegyzőkönyvbe az utolsó napok történetének ezt a leggyalázatosabb adatát.

Szegény hadifoglyok hiába örültek az ágyuk dörgésének és az első shrapnellfelhők megjelenésekor korán gondoltak a szabadulásra. A három martír is hiába halt meg és korai volt a csendes demonstráció a szerencsés menekülés örömére. November harmadikán éjjel és negyedikén kiűritették a nisi fogolytáborokat és az összes tiszteket és legénységi hadifoglyokat, valamennyit, aki csak mozogni tudott, gyalog maguk előtt hajtva, elindították az albán határ felé. Pontos adatot senki se tud. Huszonöt-harmincezren lehettek a szerencsétlenek, akik az uttalan utakon hóföregtetgben, mély sárban és ezernyi szenvedések között cipelték magukat uj és ismeretlen szenvedések elé.

A hadifoglyok barátja

A hadifoglyoknak volt egy barátja is Nisben, egyetlen derék ember, akinek volt lelke és becsülete, emberségesen bánt a hadifoglyokkal, s vértett értük a szíve. A hadifoglyoknak ez az egyetlen barátja, akire lámpával találtam rá Nisben, megérdemli, hogy szó legyen róla hadifoglyaink többi, valamennyi tömlőc-tartó bestiájával szemben, s megkívánja ezt az objektív igazság is, hogy az érmet az ugynevezett másik oldalára is megfordítsuk. A hadifoglyok barátja Masu Soánnovics nisi gimnáziumi tanár volt, aki a nisi fogolytáborban és kórházban katonai szolgálatot teljesített, s az irodában a hadifoglyok statisztikáját vezette.

Hosszas keresgélés után, végre a hadifoglyok kórházában találtam meg a hadifoglyok barátját, már nincs itt dolga, már semmi köze hozzá, még mindig eljön és még mindig érdeklődik. A gimnáziumi tanár művelt és intelligens ember, egy szomorú tanár. Nisben született, itt is tanult, de volt néhány évig külföldön,

Németországban, egész jól beszél németül s groteszkül hangzik, amit itt a szennyben és sárban, a lesújtó és barbár emlékek között ilyeneket mond: „német kultúra“, „nagyyszerű német műveltség és irodalom“ és „én nem tehetek róla, de a német kultúrának buzgó tisztelője vagyok“.

— Hallottam — mondom, — hogy Ön itt teljesített szolgálatot, s nagyon derék módon bánt a hadifoglyokkal. Ez nagyon szép Öntől, nagyon tisztességes és most szeretném tudni, hogy hát miben is állt az Ön dolga?

A tanár szerénykedett és zavarban volt és az önzetlenül jót cselekvő tisztességes emberek őszinteségével el akarta háritani magáról a dicséretet. S nem szeret különben sem beszélni a dologról, hátha visszajönnek még a szerbek és — megbosszulják.

— A balkáni háboruban résztvettem és meg is sebesültem. A háboru elején, a sorozásnál alkalmatlannak találtak és októberben, az untauglichok első sorozásánál bevettek. Ideges ember vagyok, a balkáni háboru emlékeit se hevertem még ki, — katonának nem voltam megfelelő s a kormánynak különben is volt egy rendelete, hogy a tanárokat, tanítókat lehetőleg mind szabadságot kell, — s így én alig néhány heti katonai szolgálat után szabadságot

tattam. Decemberben önként jelentkeztem szolgálattételre ide, a hadifoglyokhoz, mert gondoltam, a német nyelvben való jártasságom hasznos lehet. Valóban volt rám szükség és a kórház statisztikai könyveit vezettem. A szerbek elvitték magukkal ezeket a könyveket, kár, mert minden adat pontosan fel volt jegyezve bennük.

Elmondtam a tanárnak a kiszabadított hadifoglyok égbekiáltó panaszait. Mit szól hozzá?

— Valóban minden igaz. Talán még több is, mert az egyszerű katonák csak a maguk szenvedéseit látják és nem is veszik észre közben a nagy katasztrófákat. Rettentően pusztított a tifusz, a vérhas és a kiütéses tifusz és sok más baj volt. Szerbia nem volt előkészülve ennyi hadifoglyra, képtelenek voltak ellátni őket és pláne az első napokban, szörnyűség volt nézni: a kiéhezett hadifoglyok az utcákon elszórt szemétben keresgéltek eledel után.

A hadifoglyok barátja szinte könyekkel tele beszélt a hadifoglyok szenvedéséről, amiket nem tudott enyhíteni. Aztán kivett egy kis piros noteszt és neveket olvasott fel belőle és adatokat. Tisztek neveit és adatokat róluk, ezekkel ő jól bánt, ezekkel jóban volt és leve-

lezett velük és — nincs semmi bajuk. Épen az a baj, hogy nem volt semmi bajuk, mert különben itt maradhattak volna. Beszélt egy bécsi főhadnagyról, akivel nagyon jó barátságban volt. Ezt ő mentette meg a fogolytáborban való lakástól és a városban lakott. Igen intelligens ember volt a főhadnagy. Jó dolga volt. Markovics őrnagy családjánál francia órákat adott és ezért bizonyos jogai voltak. Nagyon szerettem volna megmenteni, s az őrnagy is akarta, hogy itt maradhasson. Lehetetlen volt, erős, egészséges, mennie kellett a transzporttal, de hát remélem, az Isten örködik fölöttük, — mondta meghatottan a tanár — és szegények ezt a szenvedést is kiállják.

Ha egyebet nem tett a hadifoglyoknak ez a szerb barátja, mint, hogy sajnálta őket, velük érzett, gondolt rájuk, hogy fájt értük a szive, már akkor is határtalan az érdeme. Ez a derék ember azonban még többet tett. Gondozta a betegeket, vigasztalta a kétségbeesetteket, jó hírekkel frissítette bennük az önbizalmat, elősegítette a levelezéseiket, szóval barátja volt az elhagyatottaknak, akik csak ellenségekkel voltak körülvéve.

A szerb kormány a nisi iparosok és kereskedők ismételt kérésére is megtagadta, hogy a hadifoglyok üzletekben, műhelyekben, gyá-

rakban, irodákban dolgozzanak. Pedig ez a leghelyesebb és legtisztességesebb megoldás lett volna, mert egy csapással elintézte volna a foglyok ellátásának a bajait és a munkaerőnek azt a nagy hiányát, ami egész Szerbiában érezhető volt. A kormány végül engedett az álláspontjából, de a megoldás egy — adó lett.

Minden hadifogolynak minden napért, amit a városban, valahol munkában töltött, egy dinárt kellett befizetnie az államkincstár javára. Adónak sok, kauciónak kevés ez az egy dinár, de a szerb kormány mégis megadózlatta a véres verejtéknek ezt a megadóztatását. A hadifoglyoknak, pláne a közlegényeknek azonban egy fillérjük sem volt és hogy fizethették volna le az egy dinárokat?

Egy belgrádi milliomos, Bouilly Benjamin, a zsidó hitközség vezető embere és a szkupstinának is több ízben tagja, nagyobb összeget deponált, amelyik arra a célra szolgált, hogy belőle ezeket az egy dinárokat kölcsönadják, előlegezzék, vagy ajándékozzák a hadifoglyoknak. Voltak napok, hogy ezer hadifogoly helyett fizette ki Bouilly a váltságdíjat. Az egy dinárt, amivel a szerb kormány megfizettette magát azért a nagylelkűségért is, hogy azon a napon nem adott enni a hadifoglyoknak.

Pribicsevics alezredes

1.

Ezzel a Pribicsevics Milánnal egyszer már találkoztam. Hol is? Igen, Belgrádban, a Srbski Kralji szálló terrasán, a sarajevoi merénylet utáni meleg napokban. Hogy is volt csak? Princip, a merénylet a hosszadalmas vallatások során elszólta magát, kiszalasztotta a száján ezt a nevet:

— Milán Pribicsevics.

És kiderült, hogy a Zágrábból Szerbiába pártolt Pribicsevics Milán, volt honvéd-főhadnagy — Pribicsevics Szvetozár képviselő és Pribicsevics Valerián fivére — szerb vezérkari őrnagy volt a sarajevoi merénylet egyik vezérkari főnöke. Az ő ötlete és az ő munkája volt a hibátlan előkészítés és a merénylet sikere nagyrészen az ő rendezői talentumát dicséri.

Belgrádban beszéltem vele és az őrnagy ur nyugodtan és megfontoltan, hidegen vála-

szolt, tudott válaszolni a rettenetes kérdésre. Erre az egyenesen vérfagyasztó kérdésre:

— Igaz-e, hogy ön részes a merényletben?

Ilyen kérdéstől még egy hivatásos gyilkosnak is meg kell örülnie. Pribicsevics Milán nem örült meg, a vezérkari őrnagy ur úgy válaszolt, mintha egy hideg politikai kérdésről, vagy katonai problémáról lett volna szó, egyszerűen és kimérten válaszolt, nem hördült fel, nem tajtékzott a dühtől, nem toporzékolt, nem tombolt és nem vágott le a botjával. Kard ugyanis nem volt nála, civilben volt. Pribicsevics válaszolt, tudott válaszolni, s azt felelte, amit ilyen egyszerű és jelentéktelen ügynél kell. „Nem nyilatkozhatik.“ „Katona, felsőbb hatóságának engedélye nélkül nem beszélhet.“ Szóval kétségtelen volt minden, amint később ki is derült minden. Pribicsevics feltétlenül benne volt a sarajevoi merénylet vezérkarában.

2.

Idő: tizenöt hónappal később.

Szín: egy bolgár brigád-kommandó.

Vacsoraközben egy ordonánc behozza a hivatalos jelentést, egész friss még, most jött táviratilag. A generális az asztalfőn villájával csönget egy poháron. És felolvassa a jelentést,

amelyikben Pristina elfoglalásán kívül Pribicevicsről is szó van.

— Az első számfölötti népfölkelő ezred (prekobjolnik)-ezred legénysége fellázadt és megölte parancsnokát, Pribicsevics Milán alezredest.

Szóval, avanszált. A hír maga nem lepett meg. Hozzá tartozott a Zágrábból elindult honvédfőhadnagy sorsához, mint a pont a mondat végére. Megölték, gondoltam magamban, előrelátható volt. Érdekes, gondoltam magamban, alezredes lett.

3.

Az első hadsereg Etappen-Kommandóján, Pirotnban. Foglyokat kísérnek a sárfolyónak a két partján, ami ma Pirotn főutcája. Csaprasikov, a volt nisi követ szerbül beszélget a foglyokkal. Egy csoportra figyelmessé tesznek.

— Pribicsevics ezredéből valók! — mondják.

A követ érdeklődni kezd. Egy altiszt, ha jól láttam, őrmester, rendkívül intelligensen adja elő a történeteket, s főképen nyugodtan, épen olyan higgadtan, mint ahogyan Pribicsevics beszélt a sarajevoi merényletről.

— Három nappal ezelőtt még Jافتربácsnál megütköztünk a németekkel és viasszaszori-

lottuk őket. Aztán parancs jött, hogy vonuljunk délre és a Moravától nyugatra tartóztassuk fel a bolgárokat. Mramor községben történt. Itt lázadtak fel a kaťonák, akik az utóbbi időben már nagyon elégedetlenek voltak. Pribicsevecs az oka mindennek, ő kezdte, svába, mindent azért csinált, hogy veszedelembe döntse Szerbiát, mondták, s a különben is veszedelmes helyzet miatt ekkor mindegyik halálos elkeseredett volt. Öljük meg, öljük meg! — kiáltották páran. És már mentek is. Este tizenegykor történt. Körülfogták a házat, ahol Pribicsevecs lakott és — lehettek tizenöten-huszan — az ablakon, ajtón át sortüzet adtak rá.

A szerb őrmester, civilben munkavezető volt a belgrádi elektromos műveknél, nem tudott többet mondani.

— Így végeztek Pribicsevecs Milánnal! — mondta, aztán elhallgatott.

És tovább ment a foglyokkal, akik közül még azok is büszkék voltak az esetre, akiknek semmi részük nem volt a mramori istenítélet végrehajtásában...

Ezzel a Pribicsevecs Milánnal nem találkoztunk többé. Ez a zágrábi honvédfőhadnagy és mramori alezredes története.

Csaprasikov

Bulgária rendkívüli követe és meghatalmazott minisztere volt még rövid néhány héttel ezelőtt Stefán Csaprasikov ur. Nisben a szerb királyi udvarnál volt rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter és most, minő fordulat, mekkora változás, most egy bolgár közkatona egyszerű tábori uniformisában az én rendkívül kedves és meghatalmazott vezetőm a meghódított Nisbe. Az az ifju erő és tehetség, amit Bulgária minden életnyilvánulásában mutat, elsősorban államférfiainak és vezető politikusainak egyéniségében jelentkezik. Csaprasikov ur, a volt nisi követ a fiatal és nagyszerű jövődjü Bulgária vezető egyéniségeinek egyik legérdekesebb alakja.

A külügyminiszteriumban, a Minisztersztvó navasniti-ben volt először szerencsém a volt nisi követhez. Ebben a miniszteriumban van egy kis szoba, egy igen kitünő és igen tehetséges embernek, Herbst József urnak, a sajtóiroda igazgatójának hivatala. Bulgária egész vérkeringése, idegrendszere itt fut össze, itt lüktet ebben a kis szobában s ez így van

az első balkáni háború óta. Itt ültünk négyen és itt hallottuk a bolgár főhadiszállásról érkezett kedvező választ, a legfőbb hadvezetőség szíves beleegyezését a Nisbe, illetve az első hadsereghez való exkurzióra. Itt volt először szerencsém Csaprasikov urhoz. Közölték velünk, hogy a volt nisi követ — az első, aki a győzelem következtében visszamehet állomáshelyére — hivatalos küldetésben Nisbe utazik és elvállalta a mi vezetésünket. Külön öröm volt ez és megtiszteltetés, mert méltóbb, kellesebb és egyben hasznosabb vezetőt, mint a volt nisi követet — Nisben, el se lehetett volna képzelni.

A volt nisi követ előkelő, igazi diplomata-jelenség. Diplomata, ahogy nem vicclapok és színpadi ábrázolások után képzeljük el, ahogy ennek a foglalkozásnak minden előkelősége és magasrendűsége lerí egy igen kiváló emberről. Elegáns, alacsony, kis feketeszakállas, állandóan mosolygó, rendkívül finom mozgású ember Csaprasikov ur; a megjelenésében, a hangjában egyformán előkelő és az a mód, ahogy az emberekkel beszél és mindig ő akar alul maradni, mindig ő a megtisztelt és a kitüntetett, különösen jellemzik egyéniségét. Nem veszi jó néven, ha Excellenciának szólítják, de mosolyog

és rendelkezésre áll és mindig előzékeny és mindenkit megelőz már a gondolatában is a „monsieur le Ministre“.

— Szóval, én fogom az urakat Nisbe vezetni és ott kalauzolni — mondta szeretetre-méltóan a volt nisi követ.

Megbeszéltük az ut összes részleteit, meghallgattuk a tanácsokat és azzal, hogy másnap reggel, félnyolckor a szófiai pályaudvaron találkozunk, elváltunk a követtől. A finom és elegáns követtől váltunk el tegnap és másnap a pályaudvaron egy szimpla közkatona üdvözl bennünket, keményen szalutálva. A szimpla közkatona a követ, aki a harctérre is comme il faut megy; audienciára frakkban, fekete nyakkendővel, miniszteri tanácskozással szalonkabátban, a harctérre tábori egyenruhában. És mert katonai rangja nincs a volt követnek, megy abban a katonai rangban, ami most a legalacsonyabb, de a legnehezebb és legdicsőbb, mint egyszerű népfölkelő.

A követ-közkatona szolgálja is érdekes ember. A szolgál, szintén katonai egyenruhában, azonos azzal az egész világsajtót beutazott követségi dragománnal, akit a szerbek a szerb-bolgár háboru kezdetén az utcán megtámadtak és ütlegeltek. Rövidebben: betörték a fejét. Most képzelhető, milyen boldog, talán

még boldogabb, mint a követ, mert jobban és személyesebben élvezi az örömet, hogy mit jelent visszamenni mint győztesnek oda, ahonnan olyan kellemetlen emlékekkel távozott az ember.

Az első balkáni háboru után új éra támadt a bolgár diplomáciában. A háboru tanulságain okulva, — vajjon így lesz-e nálunk is a háboru után? — nagyon megválogatták a diplomatáikat a bolgárok. Így került Berlinbe a háboruban nagyszerű formát mutató Markow tábornok. Bécsbe a pompásan bevált Tosev, Bukarestbe Radeff ur, a legkitünőbb bolgár zszurnaliszta, akinek a balkáni háboru előtti időből vannak elévülhetetlen publicisztikai érdemei és végül ekkor került és így került Belgrádba Csaprasikov.

Nem báró, nem gróf, egyszerűen Csaprasikov, egy török eredetű tiszt és igen jómódu bolgár család sarja. Egyik bátyja például a legnagyobb dohánygyár tulajdonosa Szófiában. Csaprasikovit a talentuma és szorgalma vitte előre. A konstantinápolyi Robert-College elvégzése után, ahogy visszakerült Szófiába, a kitünő megjelenésű és igen művelt, képzett fiatalemberről tudomást szerzett Ferdinánd király, aki maga mellé vette titkárnak. A király titkárából hamarosan a királyi kabinet-

iroda vezetője lett és maradt ez állásában egészen addig, amig Belgrádba nem küldték.

Belgrád és Pirot közt, ahogy napoknak tűnő hosszú órákig megy a vonat — a katonai menetrend mindenütt egyforma — beszélgettünk és én külön érdeklődéssel a háboru előtti Belgrád és a háboru alatti Nis iránt, megkérem a követet, mondjon el egyet-mást természetesen csak amit ma lehet, érdekes álmáshelyein szerzett impresszióiról:

— Egy kétségtelen, — mondja a miniszter — hogy kevés diplomáciai ügyvivőnek adatott meg az a szerencse olyan országban működni, ahol rövid idő, alig néhány év alatt, kétszer kellett a diplomáciai viszonyt megszakítani. És ez még könnyebb, mint a másik feladat, ami rám várt, a megszakított diplomáciai viszonyt ismét fölvenni, újra megindítani. Nehezen ment . . .

A követen látszott, hogy válogat az emlékei közt, mit mondhat el:

— Nehezen ment. Belgrádban, a szerb győzelem után is nagy gyűlölet maradt irántunk és ezt nem lehetett leküzdeni. Csak egy frappáns esetet mondok el. Hartwig halálával kapcsolatos ez. A tragikus eset mindnyájunkat rendkívül megdöbbentett, pláne azokban a forró napokban s igazán nem tudom, kit

sajnálunk jobban, a szerencsétlenül elhunyt orosz követet, a családját, vagy Giessl bárót, akinél lesújtottabb embert még nem láttam, mint amilyen akkor volt. Az összes diplomaták, kivétel nélkül, amint a gyászos esetről hallottunk, elmentünk Hartwigékhoz és valamennyien ott voltunk éjfélután két óráig. Én Pasics miniszterelnökkel beszélgettem és vizsgáltam a gyászbaborult családot. És másnap? . . . Másnap a Mali Journal azt írta, hogy az orosz követ halálának öröme a bolgár követségen nagy mulatság volt, hogy nálam bridge-partie volt, amit nem mondtam le, hanem megtartottam, sőt a haláleset örömhírére reggelig tivornyáztunk. Nem szoktam egyébként törődni a szerb lapok hazugságai-val, de ez már bosszantott és ezt nem tűrtem. Elmentem Pasicshoz és megmutattam neki a rágalmazó ujságot. Én nem cáfolok, — mondtam — de ön velem volt, ön ott volt, hajnalig együtt voltunk, önnek kötelessége elintézni ezt a dolgot. Pasics megígérte és valóban a kormány kiadott egy igen energikus hangu cáfolatot, amelyben konstatálta, hogy a hír teljesen légből kapott. A kormány nyomása alatt a Mali Journal is közölte a cáfolatot. Az első oldalon pláne. A második oldalon pedig folytatta a rágalmakat, sőt részleteket produ-

kált, közölte a jegyzékét azoknak az italoknak, amiket én és vendégeim Hartwig halálának az örömére elfogyasztottunk. Nehéz volt a helyzetem Belgrádban és kevés volt rá a remény, hogy bizonyos köröknek a bolgárok ellen való gyűlölete megszűnjék . . .

Igy beszélt a követ, akinek kétségtelenül megadatott, hogy a világháboru kezdetét éppen a konyhában élvezhesse, ott és frissében, ahogy főzik. Megkértem, mondjon valamit a sarajevói gyilkosság diplomáciai kulisszatitkáiról . . .

— A sarajevói gyilkosságnak néhány rendkívül fontos adatát valóban ismertem. A sarajevói gyilkosságnak — most többet még nem lehet mondani — rendkívül fontos és eddig teljesen ismeretlen adatai vannak, hogy, egyszer, ha majd nyilvánosságra kerülnek, a világ bámulva és meglepetten csapja össze a kezét. Okvetlen ki fognak derülni azok az adatok, amik a szerb királyi udvarnak a mérényletben való részességét, illetve ahoz való közét igazolják. Mondom, fontos és ismeretlen adatok, de még nincs itt az ideje, még nem lehet nyilvánosságra hozni . . .

Nisről, a nisi életről, a Nisből Belgrádba való meneküléséről beszélgettünk ezután. Nisben nagyon szűkös és nehéz viszonyok kö-

zött éltek a diplomaták. A Belgrádból Nisbe való menekülés aránylag rendben ment. Nisben rettentő volt a tifusz pusztítása. A foglyok szenvedéseit közvetlenül nézni és látni szintén nem volt örvendetes. A nisi idő a hollgár követre állandóan a munka és az izgalmak ideje volt. Rengeteg tárgyalás, ezernyi lehetőség és állandó bizonytalanság, közben örökös diplomatisálás és várakozás egy kétségtelenül bekövetkező meglepetésre, a döntésre.

— Szeptember végén és október első napjaiban — folytatta Csaprasikov — egy pár nagyon izgalmas napot éltem át a követség személyzetével együtt. A bolgár mozgósítás elrendelése után az életünk se volt biztonságban s a szerb kormány se nagyon buzgólkodott az óvintézkedések megtételében. Az elutazás a diplomáciai viszony megszakítása után pedig életveszélyes volt és csak az volt a szerencsénk, hogy a bolgár kormány kijelentette, hogy a szerb követet és személyzetét addig nem engedi el, amíg én nem vagyok a határon túl. Ez hatott. Adtak egy különvonatot és ezen mentünk a határig, Caribrodig. Az állomás túl van a határon s a vonat nem ment be a pályaudvarra, hanem a nyílt pályán, a határon túl ötven méternyire állt meg,

ugy hogy egy elég jókora darabot kellett gyalog megtennünk, amíg a bolgár vonatot elértük. Föllélegzettünk, itthon voltunk. Csak egy jellemző esetet kell elmondanom még arra vonatkozólag, milyen volt az életem és biztonságom Nisben. Egy szép napon a házam kapuja alatt elhelyezett bombát találtam. Másnap eljön egy ember és jelentkezik, hogy a bombát ő hozta, véletlenül itt hagyta, most el akarja vinni. A hallatlan eset, hozzá a szokatlan cinizmus felháborított. A merénylet, mert hisz az volt, nem engedtem el, amíg rendőr nem jött. Telefonon rendőrt hívtam. A rendőr komolyan és helybenhagyó bólintgatásokkal hallgatta meg följelentéseimet. Azután elment, mondván, a tettes ellen megindítják az eljárást. Kinézek az ablakon: ott mennek a rendőr és a merénylet — kezében a bomba — karonfogva, a legjobb barátságban...

— Gondolta, miniszter ur, hogy ilyen hamar visszakerül elhagyott állomáshelyére?

— Feltétlenül biztam benne, hogy rövidesen visszamehetek Nisbe, de hogy ilyen hamar bekövetkezzék, bevallom, magam se reméltem. Nagyon kíváncsi vagyok a követség épületére, a sietségben egyet-mást ott kellett hagynunk, kíváncsi vagyok, meglesz-e. És ki-

váncsi vagyok Nisre magára. A bolgár Nisben még nem voltam.

Beszélgetés közben Pirothba érkeztünk, itt automobilo k vártak rá nk. De az autók a piroti állomástól csak Pirothba vittek, mert a feneketlen sárban nem vállalkoztak az utra. Nem marad más hátra, — a pirot—nisi utat lovon tesszük meg. A csomagokat majd szekerek hozzák utánunk. Másnap hajnalban elindultunk. Szép kis menet, elől a követ, mellette, mögötte két magyar, két német tudósító, aztán a kíséret, katonák, szekerek. A követ volt a legfrissebb, a legjobb lovas. Mély volt a sár, hideg, metsző a szél s a kis lovat lovassal együtt majdnem feldöntötte. Aztán egyszerre minden kellemetlenség együtt: szél, hideg, hásító szél és eső, aztán az esőből hó, a hóból — Piroth után az első fensikon — rettenetes hóvihar. Riadtan menekültünk, kocsikat szereztünk és bebújtunk. A kis lovak szemét ették a hó és jégszögek, amik sűrűn és vigasztalanul hullottak. A kocsikat megcsikorgatta a szél, mintha azért nyalábolta volna meg folyvást, hogy elbir-e vele, fel tudja-e fordítani, ha igazán nekigyürkőzik. A kocsisok szitkozódtak; a katonák leszálltak a lovakról; az esetnek kétségbeejtő hangulata volt.

Nyolc óra alatt megtettünk végre huszonöt

kilométert, huszonöt felejthetetlen kilométert. A követ már rég ott ült Bela-Palánkán, a Stationskommandon és ebéddel várt bennünket. Az istenítélet-időben, e katasztrofális orkánban csodás akarattal, energiával és férfias-sággal kitartott és hősieen belovagolt Bela-Palánkbába. Pedig valóban balták estek az égből. Hódolattal és tisztelettel néztünk fel Csaprasikov urra, Bulgária jövődő bécsi követére, külügyminiszterére, vagy miniszterére. Aki Pirotból istenítéletben belovagol Bela-Palánkára, az előtt nincs lehetetlenség. Abból igazán lehet külügyminiszter.

Két kipirult arcu német tiszt . . .

1.

Két kipirult arcu német tiszt . . . Nincs benne semmi különös, ugy-e? Hideg van, tél van, november vége, a hó majdnem szünet nélkül szakad s ameddig a szem ellát, végtelen horizontjáig messze csatatereknek és etapp-területeknek — most nincs más földrajzi meghatározás — minden-minden hótól fehér, gyönyörű fehér, szinte nem is illik ide, olyan fehér. Hideg van, tél van, a két német tisztnek ki lehet pirulva az arca. Nincs benne semmi különös, ugy-e? . . .

Az első bolgár hadsereg főhadiszállásán, Bojadzsew tábornok asztalánál ülök. Itt jelenik meg a két kipirult arcu német tiszt, akikről beszélni akarok. Egy ilyen stáb mindenütt egyforma, a német tábornoknál Orosz-nyelországban éppen úgy, mint az osztrák-magyar dandárparancsnokságon a tiroli havasok alatt. A hangulat, a levegő ugyanaz. Az asztalfőn a kitűnő Bojadzsew tábornok,

körülötte a vezérkar, a német és osztrák-magyar összekötő tisztek, az asztal végén a fiatalok, a távirdászok és más hivatalnokok. Legföljebb annyi eltérés van, hogy sokkal jobb a koszt, a bolgár nemzeti étlap kitalálásai, legizletesebb kombinációi kerülnek terítékre. És talán az a különbség van, hogy a hangulat valamivel még intimebb és melegebb, mint nálunk.

A tábornokot rendkívül tisztelik, nemcsak szolgálati kötelességszerűséggel, de meggyőződéssel és szinte rokoni szeretettel. Az ajtónál két katona áll, csak azért, hogy némán jelezze a tábornok érkezését, amikor ez bekövetkezik, megmerevedve üdvözli mindenki. Ebéd-, vacsora-idő nincs pontosan meghatározva. Amikor a tábornok megérkezik, ha a munkája elengedi, ha ezernyi dolgával végzett, akkor van az ebéd vagy a vacsora. A főhadiszállás nisi ideje alatt ennek a menázsinak külön hangulatot adott a volt szerb tiszti kaszinó, ami utoljára szkupstina volt.

Itt ülünk és ebédelünk, már vége felé jár az ebéd, félkettő elmúlt, nyílik az ajtó és belép két elegáns, két kipirult arcú német tiszt. Az ajtónál megállnak, merev meghajlással szalutálnak, azután odalépnek a tábornok elé.

Az idősebb, egy vezérkari őrnagy jelentkezik a tábornoknál:

— Tábornok ur, alázatosan jelentem megérkezésemet Mackensen tábornagy főhadiszállásáról.

A fiatalabb tiszt is meghajtja magát a tábornok előtt és jelentkezik. Bojadzsew generális kezét ad mindkettőjüknek és helylyel kínálja őket. A tisztek leülnek és ebédelnek. Közel ülnek hozzám és amikor állandó szomszédom az asztalnál, a tábornok fia figyelmeztet, hogy a két tiszt közül az egyik a német összekötő-tiszt, a másik egy pilóta, s hogy repülőgépen jöttek Mackensen főhadiszállásáról ide, érdeklődni kezdek a kipirult arcu tisztek iránt.

— Szép utunk volt! — mondja az őrnagy.

— Hideg volt! mondja a pilóta.

— A hóvihar, csak az volt kellemetlen! — mondja az őrnagy. Ugy-e?

— Igen! — mondja a pilóta.

Az ebédnek vége. Ebéd után, még mindig az asztalnál, hangosabb a beszélgetés. Az őrnagy beszél, mintha autó-kirándulásról lenne szó:

— Ahogy idejöttünk, a pilótának az az ötlete támadt, vegyünk magunkhoz néhány

bombát és tegyük kerülőt Mitrovica fele. Megtettük a kis kerülőt, macskaugrás az egész és a bombákat lehajigáltuk Mitrovica fölé . . .

Az őrnagy könnyezik, úgy kacag, mint egy jó viccen:

— Nahát, az nagyszerű volt, mint egy felrugott hangyaboly, úgy szaladt szét az egész trén az első bombára.

Az őrnagy alig tudta elfojtani a nevetést. Aztán egyszerre elkomolyodott, és mint akinek valami nagyon fontos jut az eszébe, szólt:

— El is felejtettem . . . Ahogy jöttünk, sajnos, nagyon magasan voltunk, tisztán nem vehettük ki, visszafelé való irányban, zárt sorokban egy végtelen oszlopot láttunk. Egészen biztos, hogy szerb foglyok voltak, nyolc-tíz-ezer fogoly lehetett becslésem szerint. Mondhatom, gyönyörű volt, eine unendliche Kolonne . . .

2.

Vacsoránál még mindig itt vannak a német tisztek. Egyszerre fiatal német katona jön a terembe, egyenesen az őrnagy felé tart és egy táviratot nyújt át neki. A fiatal katona a szikratáviróállomásról való, a távirat a leg-

trissebb német kommuniké, amit a berlini nagy-állomás adott le az imént Nisnek. Az őrnagy érdeklődve átolvassa a táviratot, aztán földerül arca és büszkén fölolvassa:

— Nördlich von Mitrovica, sowie nördlich und nordwestlich von Pristina wurde der Feind in Nachhutenkämpfen geworfen. Es wird von dort die Gefangennahme von 8000 Serben und eine Beute von 22 Maschinen-gewehre und 44 Geschützen gemeldet.

Az őrnagy folytatja:

— Itt félbeszakadt a kommuniké. Nem tudom, ezzel vége van-e. A francia jelentés következne most. „De az „Eiffeltorony köz-belépett“...

Az őrnagy hallatlanul büszke az esetre, amilyen egyszerűen folyik itt le, olyan csodálatos alapjában véve. Az aeroplán délelőtt észreveszi a foglyokat s este már a szikra-táviró jelenti.

3.

Másnap ebéd után automobil áll meg a szerb tisztikaszinó előtt, a Nisava-parton. A két német tiszt jelentkezik a generálisnál és barátságos mosolylyal bucsuzik mindenkítől. Az autó elrobog, a német tisztek szalutálnak,

eltűnnek a fasor végén. Tíz perc múlva mintha a levegőbe emelkedett volna az autó, már onnan hangzik a motor berregése. A két német tiszt már repül, már magasan száll a levegőben, a kétfedelű Albatrosz-madár nagy köröket ír le a levegőben, úgy emelkedik erőlködve, okosan, öntudatosan a hegyek fölé. Öt percig, tíz percig még látni az elszálló madarat a nisi láthatár végén. Tizenöt perc múlva egészen eltűnik. Egy óra múlva Mackensen főhadiszállásán alázatosan jelentik megérkezésüket, ... Két kipirult arcú német tiszt.

A bolgár fronton

A bolgár fronton, a Drintől a Strumicáig, az egész rettenetes balkáni hadiszíntéren, ahol a bolgár katonák ontják a vérüket a kétségtelenül eljövendő Nagy-Bulgáriáért, a bolgár önfeláldozásnak ezen a nagy frontján lényegében minden ugyanaz, mint az északkeleti fronton a Stripa mellett, vagy a délnyugati fronton az Isonzo partján, vagy a tiroli havasok között. Más a trén és más az egyenruha, felszerelésben, szervezésben lehetnek és vannak is némi különbségek, de ami a lényegét teszi, az emberi erőknék végső megfeszítése, a szenvedés, a hősi önfeláldozás teljesen ugyanaz.

A legelső impresszió, ami itt a legszembetűnőbb és aminek önként kínálkozó mellékes gondolataitól nem lehet szabadulni, az orosz egyenruha. Nehéz hozzászokni az orosz hangulatoknak állandó hatásaihoz. Az egyenruha színe, a sapka, a sapkán az ovális jelvény, ami egészen olyan, mint az orosz katonákra nem tulságos sikerrel örködő atyuska szeme, min-

den, minden oroszos. És a szokások, a hang, a beszéd, a hangulat, a levegő, minden, minden oroszos és semmi, semmi sem ruszsofil. Kezdetben ez valóban furcsa és zavaró: hasonló embereket eddig csak egy fronton lehetett látni, az orosz fronton, ott is csak a front mögött, mint nagy fegyvertelen tömeget, egy nagy földszinű masszát, orosz foglyokat. Itt hasonló külsejű és szokásu emberek szövetségeseek, bajtársak, testvérek.

A katonák, ahogy fegyverbe lépnek, ahogyan a fegyverüket viszik, ahogyan állandóan szalutálva állnak, amikor jelentést tesznek, az az alázatos, udvarias hang, ahogy a katona feljebbvalójával beszél, a vezényszavak, amik vagy hasonlítanak, vagy ugyanazok, minden oroszos. Nagyszerű katonák a bolgárok, nem kell és nem lehet ezt már felfedezni, legfőbb megismételni illik, az első és második balkáni háború folyamán véres vizsgát tettek jeles katonai érettségükről. Elsőrendűek a katonák a fronton, éppen úgy, mint amilyen megbízhatóak és kitűnőek a front mögött az öreg „csi-csák“, a népfölkelők, akik bocskorban, fehér pokróc-felöltőben, muzeumba vagy muzeumból való antik fegyverekkel állnak őrt a vasuti állomáson. A bolgár frontnak ez a pikantériája, a bolgár katonáknak az orosz kato-

nákhoz való hasonlósága külsőségekben, szokásokban és felszerelésben természetesen nem vonatkozik arra, ami a katona igazi értékét adja, mert ezt az összehasonlítást már nem bírják el a cár katonái Ferdinánd király vitéz hadseregével.

A front mögött lehet legjobban belátni a hadsereg szervezésének a titkaiba és a bolgár front mögött valóban a legkedvezőbb megfigyeléseket lehet tenni, egy háborúra nagyszerűen felszerelt és előkészített hadsereg szervezéséről. A bolgárok fokozott veszedelmekkel állnak szemben, tehát az ellenőrzés is fokozott. Itt az angol és francia kémekre is lehet és kell számítani, itt sokkal nagyobb az óvatosság és a szigorú elővigyázatosság, mint akár nálunk, akár a német harctéren. Ruscsuktól-Szófiáig, Szófiától-Nisig, vagy Nistől-Üszkübig, pláne a Görögország felé vivő vonalakon, az ellenőrzés olyan szigorú, hogy ahhoz hasonlót egyetlen harctéren sem lehet látni. A kémkedő ellenségnek legnagyobb érdeke mindig, hogy pontos adatai legyenek csapatok szállításáról és irányításáról, és ebből következik, hogy a legszigorubbán a csapatszállításokat kell titkolni a kémek előtt.

A mozgósítás első napjaiban az ablakokat csak lefüggönyözték, azután, mert ez nem bizonyult elég hatásos intézkedésnek, fehérre mázolták a vasuti kupék ablakait, végül, mert ez sem volt elég, egyszerűen bedeszkázták az ablakokat. A vasuti kocsikban most nincsenek ablakok, a vasuti kocsik most be vannak deszkázva és mindenki tudja, hogy ez mit jelent, nem néz ki senki, senki sem kísérli meg szembeszállni a szigorú óvatossággal, amire itt valóban rendkívül nagy szükség van.

Az összes mozgósítási műveletek, a transzportok nemcsak azokon a vasuti vonalakon, amelyek meglepően fejlettek és szinte a háború céljaira előkészítettek, de arrafelé is, ahol nagy forgalmi nehézségeket kellett leküzdeni, zavartalanul bonyolítottak le. A balkáni háború értékes tapasztalatai mindenütt látszanak, minden intézkedés indokolt és valami tapasztalás eredményének látszik. A balkáni háború eme értékes tapasztalatai mellett látni a balkáni háborúnak tragikus emlékeit is.

Láttam bevonulni sánta tiszteket; olyanokat, akik botra támaszkodva, bicegve mentek, olyanokat, akik két bottal támogatva mentek, a balkáni háború enyhébb-súlyosabb sebesültjei ezek és háborús emlék a testi fogyatkozásuk. Egyik nagy állomáson, köz-

vetlenül a front mögött, ahonnan a vonat a határ felé megy, egészen fantasztikus dolgot láttam. Egy őrnagy, aki önként jelentkezett a frontra, teljes tábori fölszereléssel, tábori uniformisban, a pályaudvaron elbucszuk ismerős tisztektől, beszáll a vonatba, a harc-térre megy. Feltűnően huzza a ballábát, egészen merev, egészen élettelen ballábát. Az őrnagynak mulába van. A tisztiszolga viszi utána a podgyászát, ami nem tulságosan jelentéktelen. A tisztiszolga balkezében egy egészen kicsiny bőrönd és egy felöltő, jobbában a hóna alatt — egy muláb. Orvosi műszerészek kirakataiban látni ilyen protézis végtagot, bőrből, acélból készült láb, fenn a combnál szijjak és acélrugók, amikkel a csonkhoz erősíti. Az őrnagy a balkáni háboruban vesztette el a ballábát,, most a mulábával megy a frontra s a szolgája viszi utána a rezerv-bal-lábát; van-e ennél megatób és van-e ennél háborusabb háborus kép?

Bolgár lövészárkok

A bolgár generálisok és a bolgár vezérkar egészen elsőrendű nivója mutatja legjobban a legközvetlenebbül, egy igen fejlett katonai kultúra képét. A legtöbb vezérkari tiszt orosz hadiiskola tanítványa. Legtöbbször a pétervári vezérkari iskolában tanultak, egy kis percent végezte magasabb katonai tanulmányait Olaszországban, a torinói hadiiskolában és elenyészően csekélyen a bécsujhelyi katonai akadémián. Nincs olyan generális és a vezérkarnak sincs egyetlen olyan tagja, aki ne végezte volna el egyikét e külföldi katonai intézeteknek, már csak azért sincs, mert Szófiában nem lévén magasabb katonai iskola, a bolgár tisztek kénytelenek külföldön megszerezni magasabb katonai képzettségüket. A vezérkarnak ez a magas kulturája erősen meglátszik az egész tisztkaron és valóban nem lehetne mondani, hogy hátrányára. Legföljebb furcsa most, furcsa nekem, a velünk való szövetség idején a szövetséges bolgár hadseregnek egy vezérkari stábját, amelyben mindenki Orosz-

országban szerezte meg magasabb képzettségét.

Az első hadsereg Etappenkommandója például. A generális, Ivan Dimitriev, — természetesen semmi köze Radkó Dimitrievhez, kérdésekre izgatottan visszautasította az áruló tábornokkal való legtávolabbi vonatkozását is — orosz vezérkari iskola tanítványa és külsőleg egészen olyan, mint egy orosz generális. Ő az első hadsereg hadtápparancsnoka és Bojadzsew hadseregének nagy és gyors sikereiben kétségtelenül sok az érdeme. A bolgár nyelv mellett csak oroszul és franciául beszél, azelőtt Szentpéterváron volt katonai attasé. Most, hogy a háború eshetőségeiről beszélünk, egészen nyíltan és józanul számol és leszámol egy orosz támadás lehetőségeivel is, de nem sokat tart tőle. Mellettem ül a vezérkari főnök, egy őrnagy. Tökéletesen beszél olaszul. A torinói katonai iskolában tanult. Az isonzói csatáról tud rendkívül érdekesen beszélni és nincs az a túlzóan elismerő jelző, amivel nem illetné az osztrák-magyar csapatok hasonlíthatatlan hősiességét, amelylyel hatodik hónapja verik vissza az olasz tulerő támadásait. Szemben ül egy másik tiszt, Bécsújhelyen tanult, perfektil beszél németül, magyarul is tud néhány szót. A piroti csárdaszoba, ahol ülünk, a pet-

roleumos, a rosszillatu helyiség a képzett és intelligens katonák jelenlététől, mint egy internacionális klub, olyan előkelő hangulatu.

A közkatonák között is rendkívül sokan vannak, akik külföldet jártak, legtöbb persze Magyarországot járta csak meg és — magasrangú bolgár tisztek mondták ezt — a bolgár hadsereg értékére a katonák nagy tömegének ez a világlátottsága igen jótékony hatással van. Halk, csöndes emberek a bolgár katonák, nem hangos, inkább szótlan lelkesedéssel, nem is lelkesedéssel, hanem meggyőződéssel és a megváltozhatatlan végzetbe való belenyugvással, a szenvedések és nehézségek előtt alázatosan fejthajtva harcolnak a bolgár katonák. Vitézek, önfeláldozóak, bátrak és tanulékonyak és érényeiknek legjobb bizonyítványát azok a német tisztek adták, akik Szófiában bolgár közkatonákból pilótákat képeznek ki. A német kapitány, a szófiai repülőtábor parancsnoka mondotta nekem:

— A bolgár katonáknál jobb tanítványokat elképzelni sem lehet, bátrak, önfeláldozóak és yakmerőek. Amikor kijönnek a repülőtérre, rendszerint akkor láttak életükben először egy aeroplánt és — két hét múlva repülnek.

A bolgár trén külön fejezetet érdemel, külön himnusz. A csatát, mintha elsősorban a nagyszerű bolgár trén nyerte volna meg, Uttalan utakon, övigérő sárban, sár-tengerben, sár-oceánban, hózivatarban, jégesőben, időjárásnak és terepnek leküzdhetetlen nehézségei között lassan, de halálos biztonsággal működik ez a bivalyos trén. Huzzák, vonszolják, rángatják, szinte tépik a szekereket a bivalyok, a leghetlenebb körülmények között is előreviszik a trént, mintegy öntudatos erőfeszítéssel. Valóban, ez a brutálisan nagy, ősi nyerselő nyerte meg az eddigi csatákat. Csupa primitív eszköz: az emberek hősi erőfeszítése, az állatok nyers ereje.

Azzal már régen tisztában vagyunk, hogy az egész háború nem egyéb, mint permanens földmunka, aminek folyamán legfőképpen a következő földművek készülnek: ágyuállások, lövészárkok és sirok. Az ágyuállások és lövészárkok, mintha még fejletlenebbek volnának, mint a mieink, nem olyan ötletesek, a találékonyság nem tette őket még olyan kényelmesekké. Az ágyuállások nem olyan tökéletesek, mint a mieink, a minden oldalról való védekezés itt nem fejlesztette ki annyira az elmaszkírozásnak azt a művészetét, amit a mi harctereinken látunk.

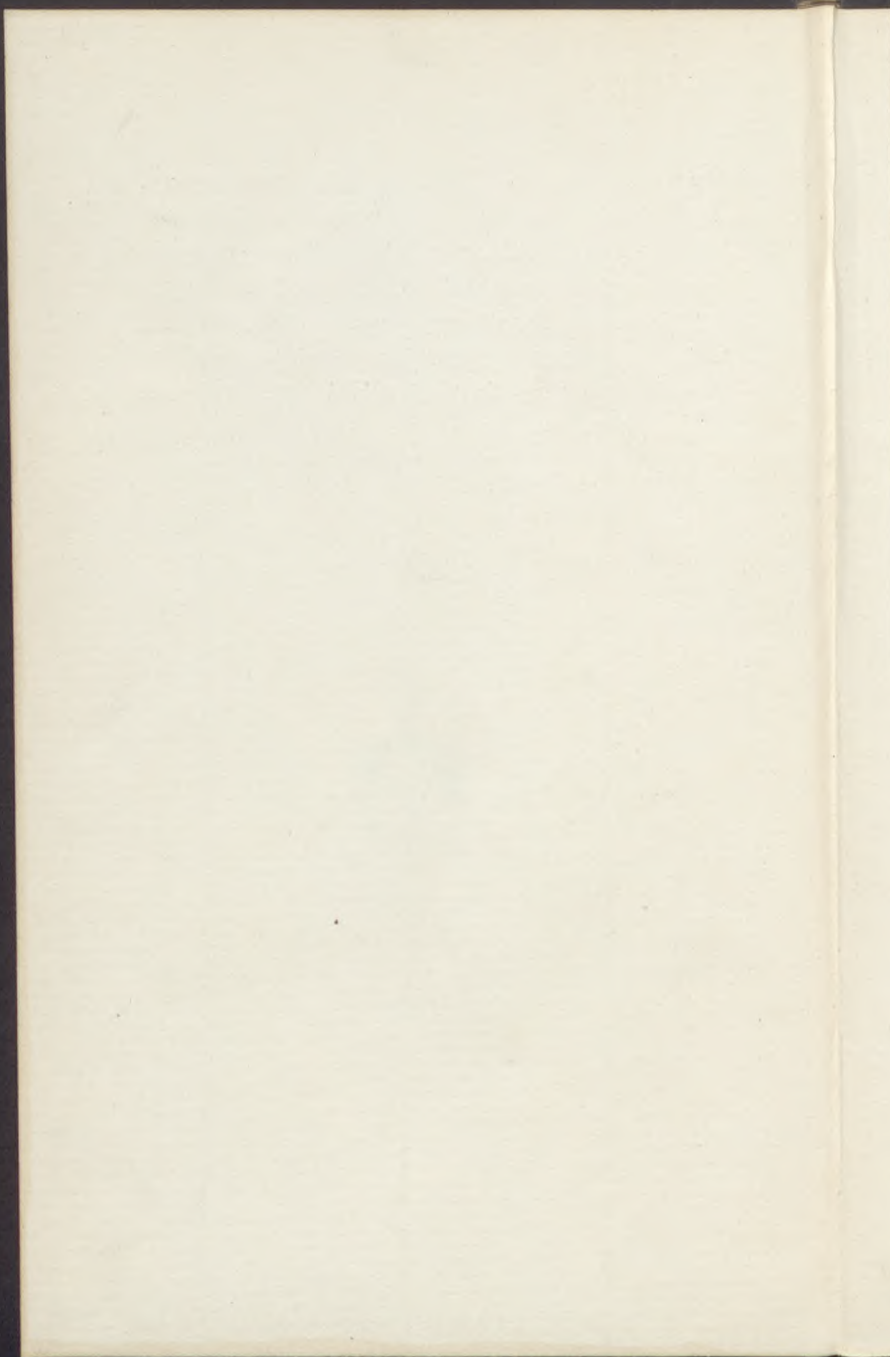
A bolgár lövészárkok, a bolgár ágyuállások, egészen egyszerűek, csak a céljaiknak felelnek meg, de azoknak valóban megfelelnek. Lövészárkok és ágyuállások között mindenfelé sírok, régi begyepesedett sírok, elkorhadt kettős fakeresztekkel, még a balkáni háborúból és új friss sírok, friss keresztekkel, alattuk az új háború hősei nyugszanak. Itt minden arra emlékeztet, hogy itt mindenki teljesíti a kötelességét. Mindenki teljesen tisztában van azzal, teljes öntudatában él annak, hogy egy elkövetkező nagy jövődőlert permanens háborus életet élnek.

Vezérkar, légénység, szervezés, felszerelés, trén lehet más, de ami a háború lényegét teszi, a hősi önfeláldozás itt is ugyanaz, mint nálunk, tökéletesen ugyanaz. A bolgár hadsereg nagyszerű sikerei csak igazolják ismert értékeit. Itt mindenki a helyén van, itt mindenki teljesíti kötelességét a meggyőződés és a határozottság néma entuziaizmusával, habár hangoz lelkesedés nélkül.

Az egyetemes kötelességteljesítésnek, az általános önfeláldozásnak a frontja a bolgár front. Nagyszerű nemzet, micsoda jövője van, amikor a csapatok között, amelyek Pirothba,

Nisbe, Pristinába, Monasztirba bevonultak, diadalmas és fájdalmas lépésekkel ott kopogott néhány műláb is. Az a bizonyos műláb, tragikus hadi felszerelés, amit az egyik állomáson úgy vitt egy ordonánc az őrnagy után, mint egy egészen természetes, nélkülözhetetlen podgyászdarabot. Mint egy Zeiss-féle tábori látcsövet.

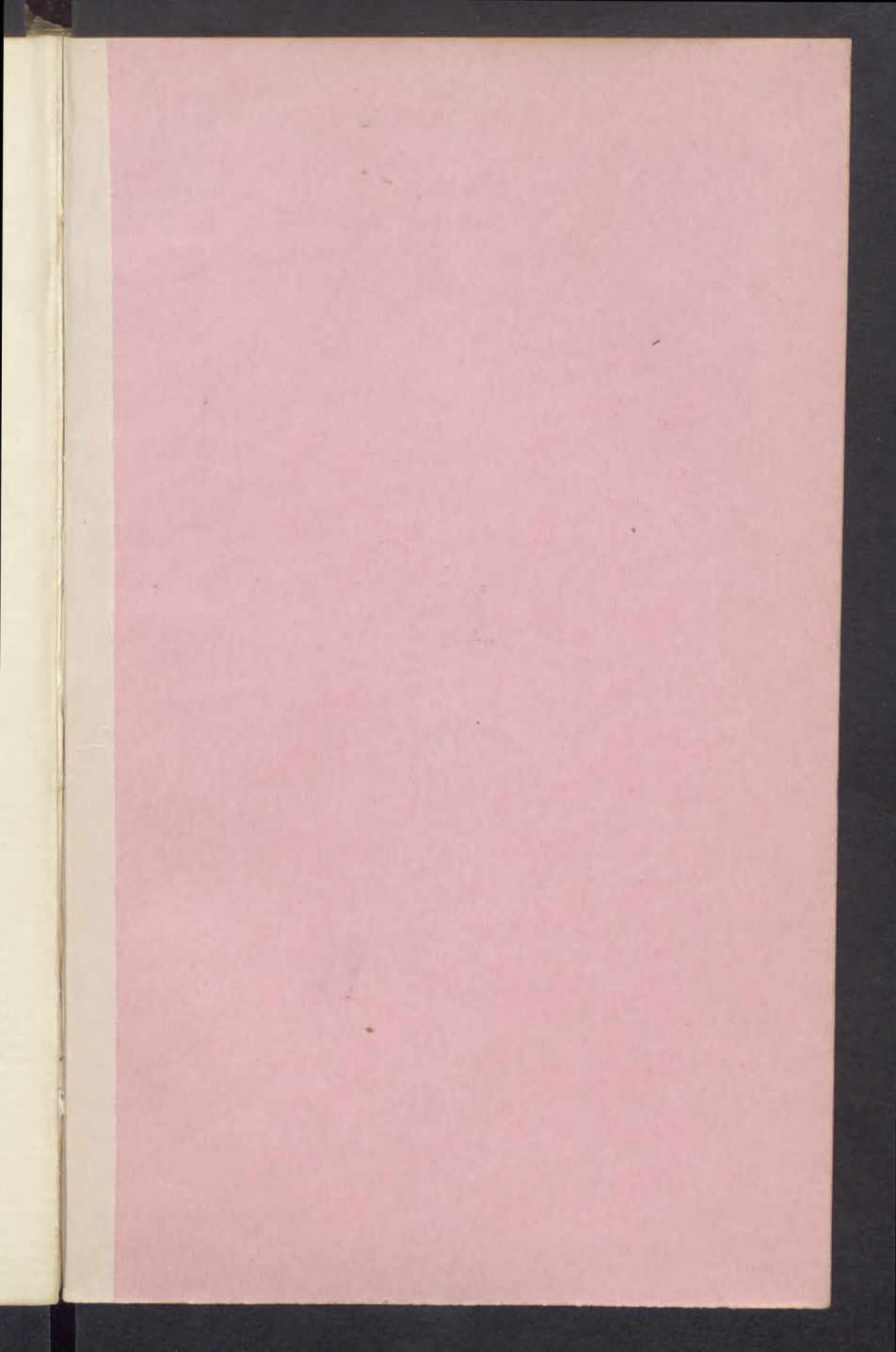
TARTALOM

	Oldal
Szerbia végzete — — — — —	3
Belgrád — — — — —	7
Le Comte d'Avala — — — — —	18
Kronska-ulica 23 — — — — —	25
Belgrád bombázása — — — — —	30
Titokzatos belgrádi ablakok — — — — —	37
Egy belgrádi könyvkereskedésben — — — — —	45
Mezittlábas szerb katonák — — — — —	50
Gépfegyver a fán — — — — —	56
Románia elfüggönyözött ablakai — — — — —	59
Szerb földönfutók Romániában — — — — —	69
Bukaresti diplomaták — — — — —	72
S. M. S. Temes — — — — —	77
Radoszlavow — — — — —	90
Bojadzsew — — — — —	96
Akiket kiszabadítottak — — — — —	104
Az első bolgár hadsereggel — — — — —	111
Az utolsó proklamáció — — — — —	119
Nis, a szerb fő- és székváros — — — — —	123
A bolgár Nis — — — — —	130

	Oldal
A prefektus — — — — —	137
Nis, a nagy temető — — — — —	141
Repülni tanul... — — — — —	148
Nyolc istálló: a fogolytábor — — — — —	157
A hadifoglyok barátja — — — — —	165
Pribicsevicz alezredes — — — — —	170
Csaprasikov — — — — —	174
Két kipirult arcu német tiszt... — — — — —	185
A bolgár fronton — — — — —	191
Bolgár lövészárkok — — — — —	196

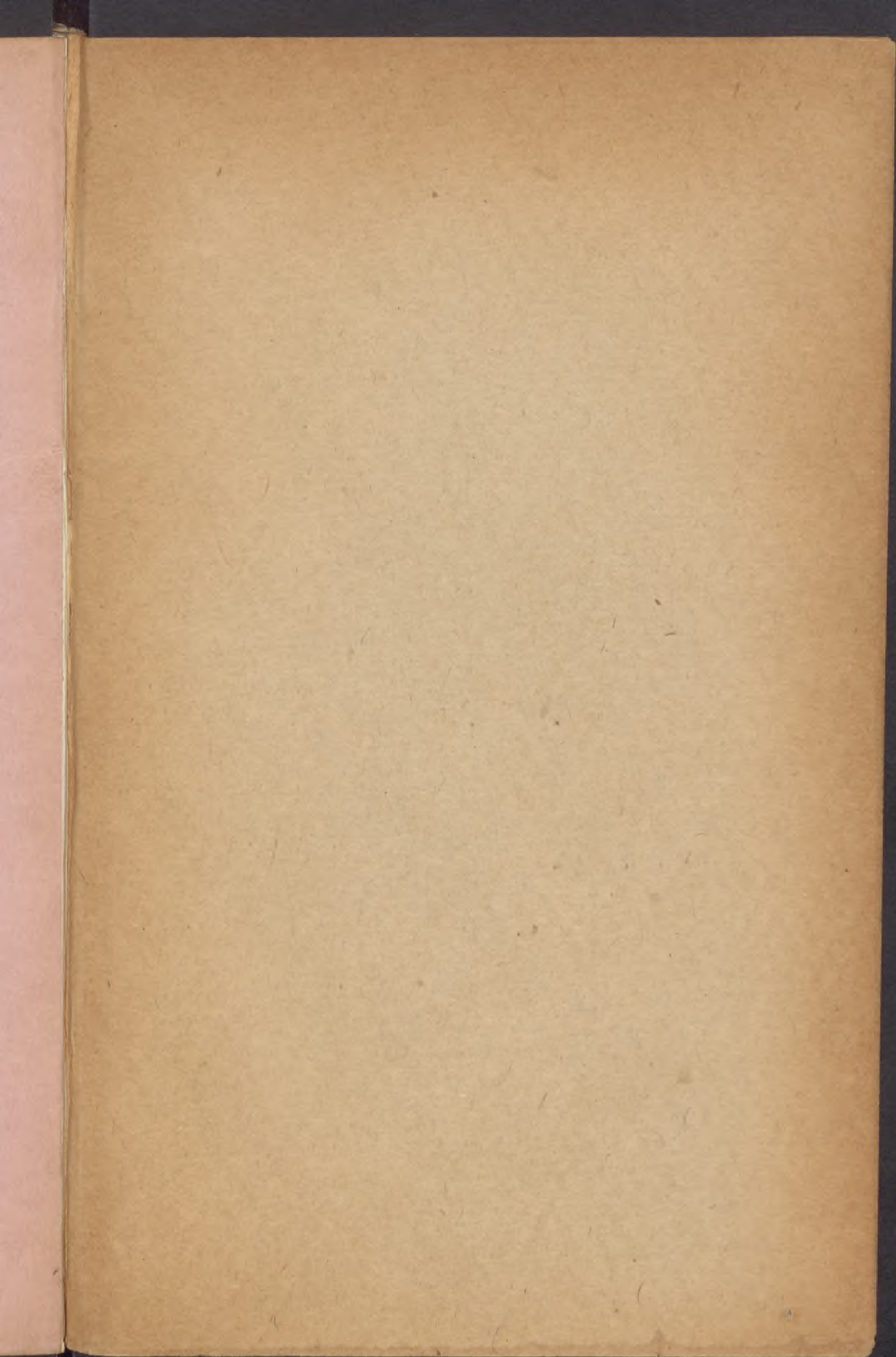

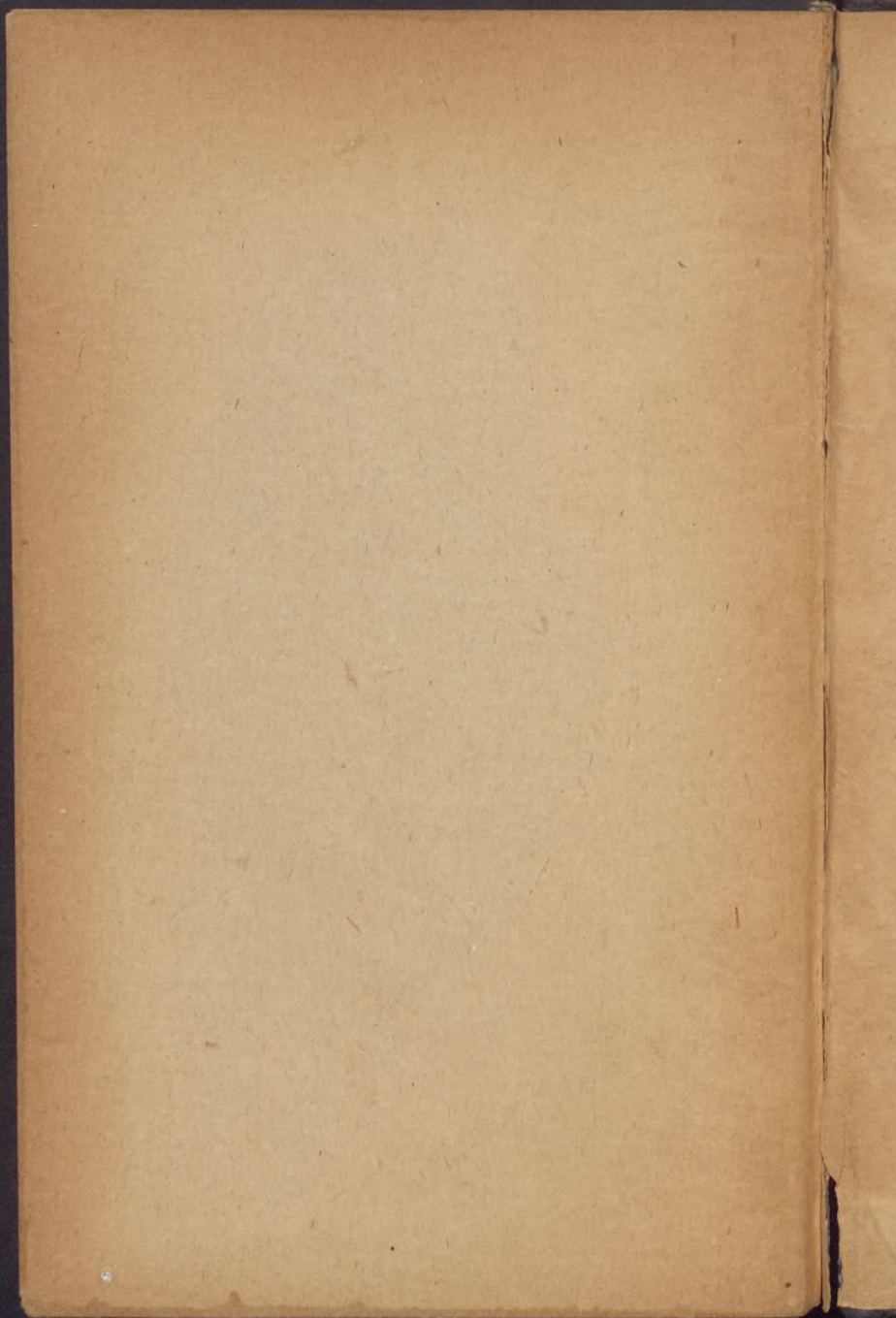
8238

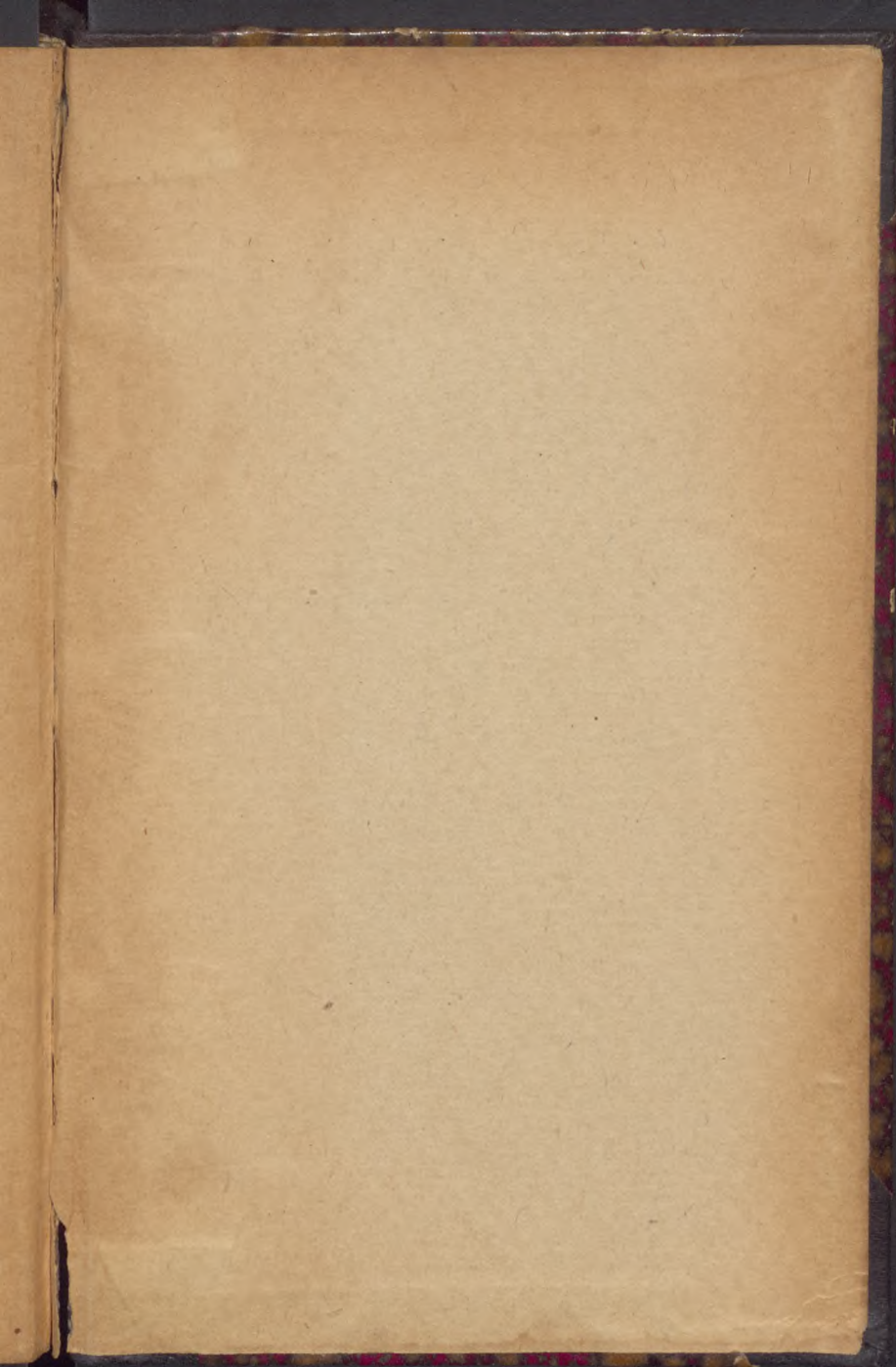

8032.

Herczeg
Végig
Szerbián

N. M.